

De Kunst van het Re-creëren: Constructies in/van de Recreatieve Ruimte

Master Thesis
Anja Köppchen

De Kunst van het Re-creëren: Constructies in/van de Recreatieve Ruimte

Anja Köppchen – s0213179

Fotografie: Anja Köppchen, tenzij anders vermeld

E-mail: A.Koppchen@student.ru.nl

Telefoon: +31(0)6 – 27420170

Begeleiders:

Dr. Henk van Houtum

MSc. Freerk Boedeltje

De kaartbeelden waarmee de afbeelding op de omslag is ingevuld zijn afkomstig van het "Recreatief landschap" – één van de thema's waarmee het stedenbouwkundig bureau MUST "Veranderend Nederland in kaart" heeft gebracht. Bron: Baart, T., T. Metz & T. Ruimschotel (2000), "Atlas van de verandering – Nederland herschikt", NAI Uitgevers, Rotterdam, p. 244–245.

Master Thesis Sociale Geografie
– *Society and Space* –

Mei 2007

Radboud Universiteit Nijmegen

VOORWOORD

Op 14 augustus 2006 begon ik aan mijn ruim drie maanden durende stage bij Bureau Venhuizen in Rotterdam. Een onderzoeksbureau onder leiding van Hans Venhuizen dat cultuur als uitgangspunt neemt voor ruimtelijke (inrichtings)projecten om zo een bijdrage te kunnen leveren aan identiteitsvorming en –versterking. Tijdens deze drie maanden heb ik een kijkje kunnen nemen in de interessante wereld van (landschaps)architecten, (grafisch) ontwerpers, kunstenaars en andere deskundigen die op de één of andere manier betrokken zijn bij (de inrichting van) de ruimte, maar die er allen hun eigen conceptuele visies op na houden. Visies die niet alleen verschillen van elkaar maar vaak ook tegenstrijdig zijn met gemeentelijke, provinciale en nationale plannen en daardoor kunnen zorgen voor frustraties en een hoop vraagtekens. Deze stage was voor mij dan ook een interessante ervaring en mooie aanvulling op mijn niet minder interessante studie Sociale Geografie, die zich echter toch vooral op het theoretisch–analytische niveau bevond.

Deze thesis heb ik geïnspireerd door en in aansluiting op mijn stage geschreven en betekent voor mij tevens de afsluiting van de Master *Society and Space*. Een zelfstandig geschreven scriptie, die ik echter niet zonder de hulp en medewerking van een aantal mensen zou hebben kunnen maken en die ik daarvoor langs deze weg hartelijk wil bedanken: Freerk Boedeltje en Henk van Houtum voor hun studiebegeleiding van onderzoeksvoorstel tot definitieve versie; Pim Quist voor het geheel belangeloos meedenken over mogelijke invullingen van mijn thesis; Hans Venhuizen voor het vertrouwen in mij om een bijdrage te kunnen leveren aan de Case Study Krabbeplass; Francien van Westrenen voor de inspirerende koffiegesprekken die het onderwerp van mijn thesis mede vorm hebben gegeven; Guus Béguin en Erwin Klerkx voor hun informatieve interviews; Roos Pijpers voor de bereidheid en moeite om ook vanuit haar visie mijn thesis te beoordelen; en tot slot, maar absoluut niet het minst belangrijk, iedereen die mij tijdens dit traject op één of andere manier mentale steun heeft gegeven om mij ook tijdens moeilijker momenten weer vertrouwen in een goede afronding te geven.

Met plezier kijk ik terug op het schrijven van deze thesis en wens u hetzelfde plezier toe bij het lezen ervan.

Anja Köppchen
Nijmegen, 2 mei 2007

SAMENVATTING / ABSTRACT

Probleemstelling

Doel van dit onderzoek is een kritische beschouwing en exploratieve analyse van de (re)constructie van de recreatiegebieden Krabbeplass en Park Lingezege vanuit theoretische inzichten over de (productie van) recreatieve ruimte, teneinde uitspraken te kunnen doen over de planningsproblematiek die gepaard gaat met dergelijke re-creatieve projecten.

De hoofdvraag van het onderzoek luidt:

In hoeverre is de recreatieve ruimte een produceerbare ruimte?

De vraagstelling is uiteengezet in vier deelvragen:

1. Welke (maatschappelijke) ontwikkelingen op het gebied van recreatie spelen een rol in de (re)constructie van nieuwe recreatiegebieden?
2. Welke aspecten van de sociale constructie van ruimtelijke functies en betekenissen spelen een rol in de (re)constructie van de recreatieve ruimte?
3. Welke (potentiële) problemen met betrekking tot de ruimtelijke (re)constructie van nieuwe recreatiegebieden kunnen voortvloeien uit deze (theoretische) inzichten?
4. In hoeverre spelen deze (plannings)problemen een rol bij de (re)creaties van de Krabbeplass en Park Lingezege?

/

Problem definition

The aim of this research project is a critical discussion and explorative analysis of the (re)construction of two recreation areas named Krabbeplass and Park Lingezege, from theoretical insights about (the production of) recreational space, in order to say something about planning problems within these kinds of re-creative projects.

The major question of this research is:

To what extent is recreational space producible space?

The thesis contains four research questions:

1. Which (societal) developments in the field of recreation play a role in the (re)construction of new recreation areas?
2. Which aspects of the social construction of spatial functions and meanings play a role in the (re)construction of recreational space?
3. Which (potential) problems concerning the spatial (re)construction of new recreation areas can arise from these (theoretical) insights?
4. To what extent play these planning problems a role in the (re)creations of the Krabbeplass and Park Lingezege?

(Ruimtelijke) context Krabbeplas en Park Lingezegen

Recreatiegebied de Krabbeplas maakt deel uit van de Rijksbufferzone Midden-Delfland en is begin jaren negentig volgens functionele principes aangelegd als onderdeel van de Reconstructie Midden-Delfland. Ondanks dat er in dit gebied nog steeds volop wordt gerecreëerd, ontstaat in 2001 vanuit een kunstproject het idee dat de Krabbeplas te geordend en voorspelbaar is en niet meer voldoet aan de huidige recreatiebehoeften.

In de Over-Betuwe, een nog relatief open gebied tussen Arnhem en Nijmegen, moet een regionaal landschapspark van 1500 ha komen: Park Lingezegen. In deze slecht gewaardeerde tussenruimte dient daarmee in de toekomst een multifunctionele gebruiks-, ontspannings- en ontmoetingsruimte te ontstaan.

Voorafgaand aan de kritische beschouwingen van de manier waarop in de Krabbeplas en Park Lingezegen ruimte wordt 'gemaakt' voor recreatie, heeft een theoretische literatuurstudie inzichten verschaft in enerzijds ontwikkelingen in de recreatieve ruimte en anderzijds de productie/constructie van ruimtelijke functies en betekenissen.

/

(Spatial) context Krabbeplas and Park Lingezegen

The recreation area Krabbeplas is part of the national buffer zone Midden-Delfland. The Krabbeplas is constructed in the early nineties as part of the Reconstruction Midden-Delfland and according to functional principles. In 2001 an art project arises, from which the idea comes into being that the Krabbeplas is too regulated and too predictable and therefore doesn't meet the current recreational needs anymore, despite the fact that there are still plenty of recreational activities at this place.

There has to be constructed a regional park of 1500 ha named Park Lingezegen, in the Over-Betuwe, which is currently a comparatively speaking open area between the cities of Arnhem and Nijmegen. With the construction of the park the aim is to transform this badly valued space in between in a future multifunctional use, leisure and meeting space.

Preceding the critical discussion of the ways in which recreational space is being 'made' in the Krabbeplas and Park Lingezegen, a theoretical inquiry of literature has given insights in developments in the recreational space on the one hand and the production/construction of spatial functions and meanings on the other.

Ontwikkelingen in de recreatieve ruimte

Het Nederlandse agrarische landschap en de groene ruimte lijken steeds meer te veranderen van een logisch bijproduct van (agrarische) productie naar consumptielandschappen. Landschappen worden decor voor de recreant, waarbij bepaalde beelden over authenticiteit, echtheid en natuur een conditionerende rol spelen in het behoud en de constructie van deze ruimte.

Hoewel dé recreant niet aan te wijzen of te definiëren valt, kan er worden gesteld dat de zogenaamde belevenismaatschappij een belangrijke rol speelt. Hierin worden emoties en beelden belangrijker, die gepaard gaan met een vervagende grens tussen de echte en verbeelde werkelijkheid.

De productie/constructie van ruimte

Aan de hand van Lefebvre's drie-eenheid van de sociale productie van ruimte en interpretaties van andere wetenschappers (Shields, Soja en Harvey) is getracht inzicht te verwerven in manieren waarop de ruimte voor mensen betekenis krijgt. Volgens deze theorie dragen ruimtelijke praktijken (*spatial practices*), ruimtelijke representaties (*representations of space*) en alternatief en symbolisch ruimtegebruik (*representational spaces*) in een dialectisch verband met elkaar ieder op hun eigen manier bij aan de constructie van ruimtelijke betekenissen. Ruimtelijke betekenissen zijn hierbij niet eenduidig, maar worden geconstrueerd in een sociaal-culturele context.

/

Developments in recreational space

The Dutch rural landscape and 'green' spaces seem to transform from a logical spin-off of (agrarian) production into landscapes of consumption. Landscapes become scenery for the vacationer, where certain images of authenticity, realness and nature condition the conservation and construction of this space.

Despite the fact that there is not one type of vacationer or consumer, there is evidence that the so-called experience economy plays an important role in recreation. According to this type of society emotions and images become more important, which goes hand in hand with diffusing boundaries between the reality and imagination.

The production/construction of space

On the basis of Lefebvre's triad of the social production of space and theoretical interpretations of Shields, Soja and Harvey it is being attempted to give insights in the ways spaces get social meanings. According to this theory the construction of spatial meanings takes place in three spatialities: spatial practices, representations of space and representational spaces, which are dialectically interconnected. Spatial meanings are therefore not universal, but are being constructed within and dependent on a socio-cultural context.

Casus 1: De Krabbeplas

De Case Study Krabbeplas is een kunstproject dat bestaat uit een studie naar programma, ontwerp en betekenis van hedendaagse vrijetijdslandschappen in het algemeen en de Krabbeplas in het bijzonder. Via filosofische expedities, workshops en *Annex Sensatie* ontstaat de vraag om nieuwe betekenissen en (recreatieve) gebruiksvormen te creëren voor dit ‘verouderde’ recreatiegebied en hoe kunst hieraan kan bijdragen. Dit heeft tot nu toe grofweg geresulteerd in *De Grote Beheershow*, waarin het beheer van het gebied werd verheven tot een cultureel spektakel en het project *Claim*, waarin mensen (bewoners en verenigingen) worden opgeroepen om daarvoor aangewezen kavels in het gebied nieuw leven in te blazen met nieuw tijdelijk gebruik, aangekondigd op de zogenaamde *Blauwalgdag*. Belangrijke conclusies en vraagstukken die uit dit project naar voren zijn gekomen is het kunstmatig instandhouden van het Midden-Delflandse landschap; de roep om nieuwe betekenissen die niet voortvloeit uit een ‘echt’ probleem; het gebruik van ruimtelijke representaties in de vorm van kunst om een andere manier van denken over de ruimte teweeg te brengen; en de poging om door middel van tijdelijke kaveluitgifte nieuw gebruik te realiseren, waarbij de vrijheid in gebruik echter een wat moeizame relatie met de drang naar beheersbaarheid lijkt aan te gaan. Aan het pleidooi van Krijn Giezen in 1984 voor *spontane recreatie* en minder geregeld is geen gehoor gegeven.

/

Case 1: The Krabbeplas

The Case Study Krabbeplas is an art project which contains a study of program, design and meaning of current leisure landscapes in general and the Krabbeplas in particular. Through philosophical expeditions, workshops and *Annex Sensatie* the demand for new meanings and (recreative) uses for this ‘old-fashioned’ recreation area arises, accompanied by the question to what extent art can be a useful contribution. To this point the Case Study has resulted in *De Grote Beheershow*, in which the control of the area is being exalted to a cultural experience and secondly the project *Claim*, where people from the neighbourhood can temporarily use a designated parcel for their own new activities, in order to create new (recreational) use values. *Claim* is started and announced at the so-called *Blauwalgdag*. Important conclusions and issues arise from this project, concerning the artificial conservation of the landscape of Midden-Delfland; the call for new meanings which has not been resulted from a ‘real’ problem; the use of spatial representations as art to bring about new ways of spatial thinking; and the attempt to realise new use values through temporary distributions of parcels, in addition to which however it seems that the freedom in (spatial) use relates with difficulty to the demand for control. The plea of Krijn Giezen in 1984 for *spontaneous recreation* and less ordering has been found no response.

Casus 2: Park Lingezegen

In tegenstelling tot de Krabbepas bestaat Park Lingezegen nog alleen maar in visies en ontwerpen en de constructie van dit recreatiegebied wordt dan ook grotendeels geleid door ruimtelijke representaties. Omdat het park nog niet zichtbaar is lijken deze representaties, die voornamelijk bestaan uit het ontwerp van H+N+S Landschapsarchitecten, ook conditionerend voor discussies en toekomstige ontwikkelingen in/van het park; de ruimtelijke taal wordt met andere woorden bepaald door dit plan. De uitdaging zit voornamelijk in het tot leven brengen van iets dat nog niet zichtbaar is en daarmee recreatieve functies en betekenissen te creëren voor een ruimte die nu alleen als doorgangsroute fungeert. Ook hierbij probeert men kunst een bijdrage te laten leveren. Deze is echter voornamelijk gericht op de recreatieve invulling van het park *na* het ruimtelijke ontwerp. In het project *Limes* zijn alternatieve ontwerpvisies aangedragen, waarin de geschiedenis en het recreatieve ruimtegebruik meer leidend zijn in de totstandkoming van het park. In het plan van H+N+S staat ook dat het park geleidelijk moet groeien, maar er wordt feitelijk al een vrij gedetailleerd eindbeeld geschetst. Er lijkt dan ook een bepaald vertrouwen in maakbaarheid te bestaan – wat bovendien wordt onderstreept door het plan voor een ‘nieuwe rivier’ – dat in contrast staat met het idee dat ruimte betekenis krijgt door het gebruik.

/

Case 2: Park Lingezegen

Contrary to the Krabbepas, Park Lingezegen consists merely of visions and designs and therefore the construction of this recreation area is mostly dependent on spatial representations. Because of the invisibility of the park, these representations – which consist mainly of the plan by H+N+S Landschapsarchitecten – seem to condition the discussions and future developments in and of the park; in other words the spatial language is being determined by this plan. The main challenge is the creation of recreational functions and meanings for a space which is now merely seen as a way through. The invisible needs to be brought ‘alive’. Again art is seen as a way to accomplish this aim. But art in this project is mainly oriented towards recreational programs for the park *after* the spatial design. In the project *Limes* alternative views on design are being proposed, in which history and recreational use of space are more constitutive in the creation of the park. The plan of H+N+S proposes a gradual development of the park as well, but actually it contains a rather detailed end vision. Therefore there seems to exist a certain confidence in possibilities of making and determining space – which is being underlined by the plan for a ‘new river’ as well – which is in contrast with the idea of a space determined by use.

Constructies van de recreatieve ruimte

De recreatieve ruimte lijkt nog meer dan de (functionele) ruimte in het algemeen een constructie van de mens te zijn, die bovendien lijkt voort te komen uit (dominante) beelden van natuur, landschap en authenticiteit, waarbij de ervaring of illusie vaak belangrijker is dan een objectief vast te stellen werkelijkheid. Een paradoxale conclusie hieruit is het idee dat de illusie van echtheid maakbaar is, maar dat ervaringen en belevingen van echtheid juist individuele constructies en daarmee moeilijk planbaar zijn.

Daarnaast blijken representaties een grote rol in de constructie van de recreatieve ruimte te kunnen spelen, met name als het gaat om een ruimte die nog 'gemaakt' moet worden, zoals in Park Lingezen. In een bestaand recreatiegebied zoals de Krabbepas blijken *representational spaces* een grotere rol te spelen, waarvan het echter de vraag blijft hoe deze te 'plannen'. Nieuwe betekenissen moeten namelijk concurreren met *spatial practices* die het bestaande beeld in stand houden.

Een belangrijke conclusie is dan ook dat de recreatieve ruimte opgevat als een beeld of decor moeilijk te plannen valt. Door middel van de inzet van kunst en cultuur enerzijds en de keuze voor een procesgerichte aanpak anderzijds tracht men in de casussen hier desalniettemin op in te spelen. Dit betekent echter niet dat bepaalde fysieke kwaliteiten voor de recreatieve ruimte, zoals water, wind en bos niet wel degelijk gepland en ontworpen kunnen worden.

Het onderzoek wordt afgesloten met ten eerste een pleidooi voor (re)creatieve representaties die openheid en vrijheid benadrukken en ten tweede de oproep om op zoek te gaan naar manieren waarop recreatie haar eigen (waardevolle) ruimte kan produceren.

/

Constructions of recreational space

Even more than (functional) space in general, recreational space in particular seems to be a construction of man, which moreover seems to result from (dominant) images of nature, landscape and authenticity, in which the experience or illusion is often more important than a fixed reality. A paradoxical conclusion that can be drawn is the idea that even the illusion of authenticity can be made, but that experiences of realness at the same time are individual constructions and therefore difficult to plan.

In addition representations appear to have the possibility to play an important role in the construction of recreational space, especially if it is 'new' space that has to be 'made' like it happens to be in Park Lingezen. In an existing recreation area like the Krabbepas representational spaces appear to play a bigger role, but the question still is 'how to plan these'. The fact is that new meanings have to compete with spatial practices, which maintain current images and meanings.

An important conclusion therefore has to be that recreational space, conceived as an image or scenery is difficultly planned. Nevertheless, by means of putting in art and culture on the one hand and a process based approach on the other, in the cases people try to cope with this issue. However, this doesn't mean that certain physical qualities for recreational spaces, like water, wind and trees couldn't be planned and designed anyway.

The study ends with firstly a plea for (re)creative representations, which emphasize openness and freedom and secondly a call for a search for ways in which recreation can produce its own (valuable) space.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	II
Samenvatting / Abstract	III
1. Inleiding	1
2. Ruimte voor recreatie?	6
2.1 De Krabbepas: product van de Reconstructie Midden-Delfland.....	6
2.2 Park Lingezegen: een recreatieve functie voor de Over-Betuwe	10
2.3 Op weg naar de recreatieve ruimte	14
3. Wat gebeurt er in de recreatieve ruimte?	16
3.1 De belevenismaatschappij	17
3.2 Belevissen in de recreatieve ruimte	20
3.3 Conclusie: recreatie in beeld	25
4. De productie/constructie van ruimte	27
4.1 De productie van ruimte volgens Lefebvre	29
4.2 Interpretaties van Lefebvre: van productie naar constructie	32
4.3 De productie/constructie van recreatieve ruimte	35
5. De Krabbepas: van Reconstructie naar Case Study	37
5.1 De Case Study Krabbepas: een zoektocht naar (nieuwe) betekenissen	37
5.2 Midden-Delfland: een authentiek landschap?	47
5.3 Conclusies: een nieuwe betekenis voor de Krabbepas?	48
6. Park Lingezegen: een plan van formaat.....	51
6.1 “Een park van formaat”	51
6.2 Limes: alternatieve visies op het ontwerpen van nieuwe ruimte	55
6.3 Van Over-Betuwe naar Lingezegen: een nieuwe betekenis voor een nieuwe rivier?	58
6.4 Kunst en IBA: ingrediënten voor een nieuwe ruimte?.....	61
6.5 Een landschap inrichten is kinderspel	63
6.6 Conclusies: constructies van een nieuwe ruimte?.....	65
7. Betekenissen van recreatieve ruimteconstructies	67
7.1 Krabbepas en Lingezegen: twee re-creaties vergeleken	67
7.2 Constructies van recreatieve ruimtes?	68
7.3 Recreatieve belevenissen in de postmoderne ruimte: een onmogelijke planningsopgave?	70
8. Conclusies	72
Nawoord.....	76
Literatuurlijst.....	77
Bijlage: “A grid of spatial practices”	

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

“Nederland is een stad geworden temidden van een groot vrijetijdspark. Een park waar we graag vogels zien vliegen en plantjes bloeien. Een park om te fietsen, te wandelen, te kanoën, te crossen, te vliegeren of vogels te bekijken. Een park om met de kinderen te spelen, of om naar de Efteling te gaan, naar een grote recreatieplas of naar een of ander pretpark. Was het landschap eens een onbedoeld bijproduct van de zwoegende en de ploeterende boer, nu is de recreant er heer en meester. Alles wordt gedaan om het hem naar zijn zin te maken.”

Wim ten Brinke & Chris de Jong¹

Er is een tekort aan ruimte voor recreatie, is een veelgehoorde kreet onder bestuurders en beleidsmakers als het gaat om de buitenruimte, de ‘achtertuinen’ van de steden. Nederland *verstedelijkt*, *versnipper*t en *verrommelt*, ja er is zelfs sprake van *Belgische toestanden*². En dat in een land waar de ruimte juist overal geordend, gepland en ingericht is, waar het wijzigen van bestemmingsplannen gepaard gaat met langdurige procedures en zelfs voor het aanbrengen van een simpele dakkapel toestemming moet worden verleend omdat hiermee het straatbeeld verandert.

Tegelijkertijd vinden er overal in Nederland projecten plaats waarin de ontwikkeling of herinrichting van ruimte – veelal (voormalig) agrarisch gebied – ten behoeve van recreatie centraal staat. Er worden recreatiegebieden aangelegd of vernieuwd en het platteland verwordt tot vrijetijdslandschap of landschapspark. De recreant staat met andere woorden steeds meer centraal in de inrichting en planning van het Nederlandse landschap.

De Krabbepas is één van deze gebieden. Dit recreatiegebied in Midden-Delfland, dat begin jaren negentig volgens functionele principes is aangelegd als onderdeel van de Reconstructie om enerzijds de openheid van het gebied te garanderen en anderzijds ruimte te bieden voor openluchtrecreatie, heeft nu het imago gekregen niet meer te voldoen aan de recreatiebehoeften van deze tijd. De Krabbepas is schijnbaar te geordend, voorspelbaar en weinig flexibel en vraagt om nieuwe betekenissen voor recreatie.

Vanuit mijn stageopdracht om onderzoek te doen naar nieuwe recreatiemogelijkheden voor dit gebied is bij mij echter de indruk ontstaan dat er een bepaalde spanning/wrijving bestaat tussen enerzijds de drang om alles te plannen en beheersbaar te maken en anderzijds datgene waarvoor deze geplande ruimte moet dienen, namelijk het onvoorspelbare en informele recreatiegedrag. Hoe is met andere woorden onvoorspelbaar recreatiegedrag ruimtelijk te plannen? Dit is voor mij de aanleiding geweest om onderzoek te doen naar deze (plannings)processen waarbij een bepaalde ruimte nieuwe functies en betekenissen voor recreatie krijgt.

¹ In: “*Landschap, natuur en cultuur: gewijzigde verhoudingen in de twintigste eeuw*”. Bron: Kolen, J. & T. Lemaire (red.) (1999), *Landschap in meervoud*, p. 195.

² Zie: “*Ruimte! in Lux*”

De Krabbepas is niet het enige recreatiegebied waarbij ruimtelijke planners, ontwerpers en zelfs kunstenaars zich buigen over de vraag hoe deze ruimte een nieuwe betekenis kan krijgen voor recreatie. Zo heeft de Nirov Werkgroep Landschap in 2004 het project *“Karavaan van verbeelding – ontwerpen in vrijetijdslandschappen”* (Peperkamp, 2004) opgezet. Aan de hand van zes ontwerpessies in multidisciplinaire teams is gezocht naar een visie op de betekenis van het landschap voor toeristen, recreanten en bewoners en de betekenis daarvan voor het landschapsontwerp (Brinkhuijsen, Horlings & Stroeken, 2005: 55). Hoe veranderen met andere woorden landschapsontwerpen als de belevenis het uitgangspunt vormt (Brinkhuijsen in Peperkamp, 2004)? Onderwerp van onderzoek waren hierbij de hunebedden in Drenthe, het Lanakerveld ten noorden van Maastricht, het Eiland van Maurik, de Rottemeren (één van de eerste recreatiegebieden in Nederland), de noordrand van Goeree-Overflakkee en de Kleine Hilpolders aan de rand van de Biesbosch (Peperkamp, 2004).

“Re-creatie” is een ander, grootschaliger project waarin de herinrichting/herbetekenis van het landschap en recreatief ruimtegebruik een belangrijke rol spelen. Het is een onderdeel van de ruimtelijke transformatie van de zogenaamde reconstructiegebieden in Noord-Brabant (Cusveller & Melis, 2006: 113). De Reconstructie van de zandgebieden is in de derde architectuurnota *“Ontwerpen aan Nederland”* aangewezen als één van de negen Grote Projecten (Ministeries van OC&W, VROM, V&W en LNV, 2001: 6). Eén van de doelstellingen van deze nota berust erop *“de cultuur een grotere rol te geven om als ‘breekijzer’ in de besluitvorming te laten fungeren bij de afweging van ruimteclaims”* (Ministeries van OC&W, VROM, V&W en LNV, 2001: 10). *Re-creatie* staat hier in het verlengde van, aangezien hier door middel van kunst wordt getracht om te laten zien dat de Reconstructie meer kan zijn dan een planologische opgave en daarmee vraagt voor verbeelding en creativiteit bij de uitvoering (Sponselee & Jans, 2005: 4). De titel verwijst tevens naar de dubbele betekenis van het project: het creëren van nieuwe ruimtes en betekenissen en de rol van recreatie hierin.

Om inzicht te krijgen in deze ruimtelijke processen waarin nieuwe functies en betekenissen voor recreatie centraal staan en tevens het planningsprobleem van onvoorspelbaar recreatiegedrag centraal te stellen, heb ik gekozen voor een kritische beschouwing van de (re)constructie van twee recreatiegebieden. Deze thesis dient daarmee als een exploratieve studie naar (plannings)problemen die met dergelijke vraagstukken gepaard gaan.

Hoewel het niet mijn bedoeling is om een generaliserende inventarisatie te maken van verschillende ruimtelijke projecten waarin ruimte wordt gemaakt voor recreatie, zie ik een grote meerwaarde in de vergelijking van twee verschillende doch zeker vergelijkbare projecten. Naast de Krabbepas is daarom een tweede gebied, waar letterlijk nieuwe ruimte voor recreatie wordt gemaakt, onderwerp van mijn onderzoek: Park Lingezegen, een park van 1500 hectare dat de komende tien jaar in de open ruimte tussen Arnhem en Nijmegen moet worden gerealiseerd. In tegenstelling tot de Krabbepas bevindt zich Park Lingezegen nog in de ontwikkelingsfase, waarin het park alleen bestaat in beelden, ideeën en representaties. In het licht van de gestelde planningsproblematiek is het dan ook een interessant project om tot inzichten te komen over hoe nieuwe ruimte voor recreatie gecreëerd wordt.

De kritische beschouwing van de projecten Krabbeplass en Park Lingezegen berust echter niet alleen op mijn eigen kennis en bevindingen, maar ook op inzichten uit andere (theoretische) studies die hier naar mijn idee aan kunnen bijdragen. Zowel studies naar ontwikkelingen op recreatiegebied als theoretische inzichten over ruimtelijke constructies maken hier onderdeel van uit.

Het feit dat het bij dergelijke projecten veelal gaat om landelijk gebied dat moet transformeren ten behoeve van recreatie, wijst op een ontwikkeling die verder reikt dan de vraag naar meer ruimte voor recreatie. Zoals Ten Brinke en De Jong (1999) in bovenstaand citaat al enigszins zwart wit hebben gesteld, ondergaat het agrarische landschap een transformatie waarbij de productieve nutsfunctie plaatsmaakt voor waardering vanuit cultuurhistorisch besef, recreatieve beleving of puur esthetische aspecten. Dagevos e.a. hebben in hun studie *“Tussen nu en straks – Trends en hun effecten op de groene ruimte”* (2000) het idee dat het (agrarische) landschap verandert van een bijproduct in een product voor consumptie als uitgangspunt genomen en hun inzichten dienen derhalve als startpunt voor mijn onderzoek naar de recreatieve ruimte.

Ten tweede lijkt het bestaande beeld dat recreatie steeds onvoorspelbaarder wordt te zijn ingegeven door ideeën over de zogenaamde belevenismaatschappij. Dagevos e.a. (2000) baseren hun onderzoek voor een belangrijk deel op inzichten uit deze theorieën over het belang van ‘belevissen’, maar ook een grote variatie aan vrijetijdsstudie van deskundigen als Hans Mommaas (2000, 2003) en Tracy Metz (2002) zijn aan dit fenomeen gewijd. Deze veelvuldig aanwezige studies die op verschillende manieren lijken bij te dragen aan ontwikkelingen van verschillende vormen van recreatie zijn voor mij een belangrijke reden om ook deze inzichten op mijn onderzoek naar de recreatieve ruimte te betrekken.

Aangezien dit onderzoek ten slotte niet enkel en alleen is gewijd aan een beschrijving van ontwikkelingen op het gebied van recreatie, maar ik een bepaalde planningsproblematiek met betrekking tot de recreatieve ruimte centraal heb gesteld, is het naar mijn idee van belang om tevens inzichten te verwerven in de verschillende aspecten die een ruimte voor mensen betekenis geven. De verschillende discussies over de toekomst van de ruimtelijke ordening (vgl. Van Genne, 2006) die op dit moment aan de gang zijn, wijzen er naar mijn idee op dat functies en betekenissen van de ruimte niet bepaald kunnen worden door alleen een ruimtelijk ontwerp en een recreatieve ruimte evenmin. Het gaat altijd om een betekenis voor de mens – bijvoorbeeld een landschap als recreatieruimte – en in die zin is een recreatiegebied dus ook altijd een ‘product van de mens’.

Een belangrijke wetenschapper die zich heeft gebogen over de relatie tussen de mens en de ruimte, het sociale en het ruimtelijke, is de filosoof Henri Lefebvre. Zijn ideeën over de ruimte als sociaal product zijn naar mijn idee een mooie ingang om de complexe processen van ruimtelijke constructies ten behoeve van recreatie inzichtelijker te maken. Door het onderscheiden van verschillende ruimtelijke dimensies wordt de meerduidelijkheid van de ruimte zichtbaar, die bijvoorbeeld ook tot uiting komt in het recreatieve gebruik van ruimte die hier oorspronkelijk niet voor bedoeld is zoals zich dat voordoet op de Maasvlakte.

Vanuit de theoretische inzichten over de recreatieve ruimte en sociale constructies daarvan, kan een kritische beschouwing van de (re)constructies van de recreatiegebieden Krabbeplass en Park Lingezegen naar mijn idee belangrijke problemen zichtbaar maken die gepaard gaan met de planning van dergelijke gebieden. De veronderstelde tegenstrijdigheid van het

ruimtelijk plannen van onvoorspelbaar recreatiegedrag werpt niet alleen vragen op met betrekking tot de planbaarheid an sich, maar ook nut en noodzaak van dergelijke projecten zijn minder vanzelfsprekend. De erkenning van deze problematiek heeft geleid tot de volgende doelstelling voor mijn thesis:

Doel van dit onderzoek is een kritische beschouwing en exploratieve analyse van de (re)constructie van de recreatiegebieden Krabbeplass en Park Lingezen vanuit theoretische inzichten over de (productie van) recreatieve ruimte, teneinde uitspraken te kunnen doen over de planningsproblematiek die gepaard gaat met dergelijke re-creatieve projecten.

Ik ben mij ervan bewust dat een beschouwende analyse van twee projecten niet leidt tot algemene antwoorden op de vragen hoe ruimte voor recreatie wordt gecreëerd, in hoeverre recreatieve ruimte maakbaar is en of dit al dan niet wenselijk is. Het doel van mijn thesis bestaat dan ook veel meer uit het opwerpen van kritische vragen over aspecten die naar mijn idee wellicht al te snel voor een vanzelfsprekend gegeven worden aangenomen. Het erkennen van een bepaalde problematiek leidt immers niet vanzelf tot de oplossing ervan. Maar het dieper ingaan op bepaalde keuzen die worden gemaakt en de context waarin bepaalde achterliggende redenen voor die keuzen ontstaan, kunnen aanzetten tot nadenken over toekomstige (vergelijkbare) projecten en wellicht inspireren tot nader onderzoek.

Vanuit deze doelstelling ben ik gekomen tot de volgende hoofdvraag voor dit onderzoek:

In hoeverre is de recreatieve ruimte een produceerbare ruimte?

De veronderstelde tegenstrijdigheid tussen de drang naar beheersbaarheid enerzijds en de onvoorspelbaarheid van recreatie anderzijds vraagt om inzichten in de constructie van functies en betekenissen van de recreatieve ruimte. De vraagstelling van mijn onderzoek kan daarom worden uiteengelegd in de volgende deelvragen:

1. **Welke (maatschappelijke) ontwikkelingen op het gebied van recreatie spelen een rol in de (re)constructie van nieuwe recreatiegebieden?**
2. **Welke aspecten van de sociale constructie van ruimtelijke functies en betekenissen spelen een rol in de (re)constructie van de recreatieve ruimte?**
3. **Welke (potentiële) problemen met betrekking tot de ruimtelijke (re)constructie van nieuwe recreatiegebieden kunnen voortvloeien uit deze (theoretische) inzichten?**
4. **In hoeverre spelen deze (plannings)problemen een rol bij de (re)creaties van de Krabbeplass en Park Lingezen?**

De zoektocht naar problemen in de planning en constructie van de recreatieve ruimte begint in mijn thesis met een korte voorgeschiedenis van de projecten Krabbeplass en Park Lingezen die heeft geleid tot twee potentiële ruimtes voor 'nieuwe recreatie'. In de twee daaropvolgende hoofdstukken komen de eerste twee (theoretische) deelvragen met betrekking tot maatschappelijke ontwikkelingen op recreatiegebied en sociale constructies van de recreatieve ruimte aan bod. De kritische beschouwing van de twee projecten in hoofdstuk 5 en 6 dient ten slotte te leiden tot een geïntegreerde analyse van de veronderstelde planningsproblematiek betreffende nieuwe recreatieve ruimte. Vragen die

betrekking hebben op maakbaarheid en nut en noodzaak van dergelijke projecten spelen hierbij een belangrijke rol.

RUIMTE VOOR RECREATIE?

“Werd een agrarisch productielandschap in het midden van de vorige eeuw nog zonder meer geaccepteerd, tegenwoordig ligt er veel meer accent op de consumptieve kwaliteiten die het platteland de samenleving te bieden heeft. Binnen dit consumptielandschap is de positie van de landbouw niet langer vanzelfsprekend”

Leo Pols, Femke Daalhuizen, Arno Segeren & Cees van der Veen³

Betekenis en functies van landschappen ontstaan en veranderen voortdurend vanuit enerzijds de fysieke verschijningsvorm en het gebruik, maar anderzijds ook in beelden, representaties en verhalen. De meeste Nederlandse (cultuur)landschappen zijn niet aangelegd met het doel een bepaald landschap te produceren, maar zijn ontstaan vanuit (beperkingen met betrekking tot) het gebruik. Het creëren van ruimte voor recreatie heeft dan ook andere consequenties voor de manier waarop deze ruimte betekenis krijgt.

De constructie van ruimte voor nieuwe recreatie of van nieuwe ruimte voor recreatie heeft in het project Krabbepas een andere oorsprong dan het toekomstige Park Lingezegen. De Krabbepas is een product van de Reconstructie van Midden-Delfland en daarmee een volgens modernistische principes aangelegd recreatiegebied. Het gebied Over-Betuwe daarentegen heeft tot op heden nauwelijks recreatieve waarden gekend, waarmee het project wellicht meer gericht is op de veranderingen in de fysieke ruimte.

Inzicht in de totstandkoming van deze twee gebieden als zijnde potentiële recreatieve ruimte is mijns inziens van belang voor een gedegen beschouwing van de (re)constructies van de ruimte ten behoeve van recreatie. Dit hoofdstuk bestaat dan ook uit een schets van de ruimtelijke en maatschappelijke context waarin de projecten Krabbepas en Park Lingezegen zich bevinden en waaraan zij hun betekenis verlenen.

2.1 De Krabbepas: product van de Reconstructie Midden-Delfland

Recreatiegebied de Krabbepas in Vlaardingen maakt deel uit van de rijksbufferzone Midden-Delfland, een veenweidegebied van ca. 6700 ha dat in het zuiden wordt begrensd door de steden Rotterdam, Schiedam, Vlaardingen en Maassluis, in het westen door de kassen van het Westland en in het noordoosten door de stad Delft (Reconstructiecommissie Midden-Delfland, 1986).

Het huidige landschap van Midden-Delfland vindt zijn oorsprong in de Middeleeuwen toen de ‘wildernis’, bestaande uit kreekruigen en moerasbossen, werd omgevormd tot wei- en bouwland en een basispatroon van wegen en sloten werd aangelegd.

³ In: *“Waar de landbouw verdwijnt – Het Nederlandse cultuurland in beweging”*, 2005, p. 13.

Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw wordt de landbouw in Midden-Delfland echter bedreigd door toenemende stadsuitbreidingen. In Midden-Delfland, maar ook op andere plekken in Nederland ontstaat de angst dat de steden aan elkaar zullen groeien, wat bij het Rijk in 1958 resulteert in het idee van de bufferzones.

Afbeelding 2.1: Loodrecht-foto van de fusiegemeente Midden-Delfland

Bron: <http://kaart.middendelfland.net/md2003/mdloodrecht.htm>

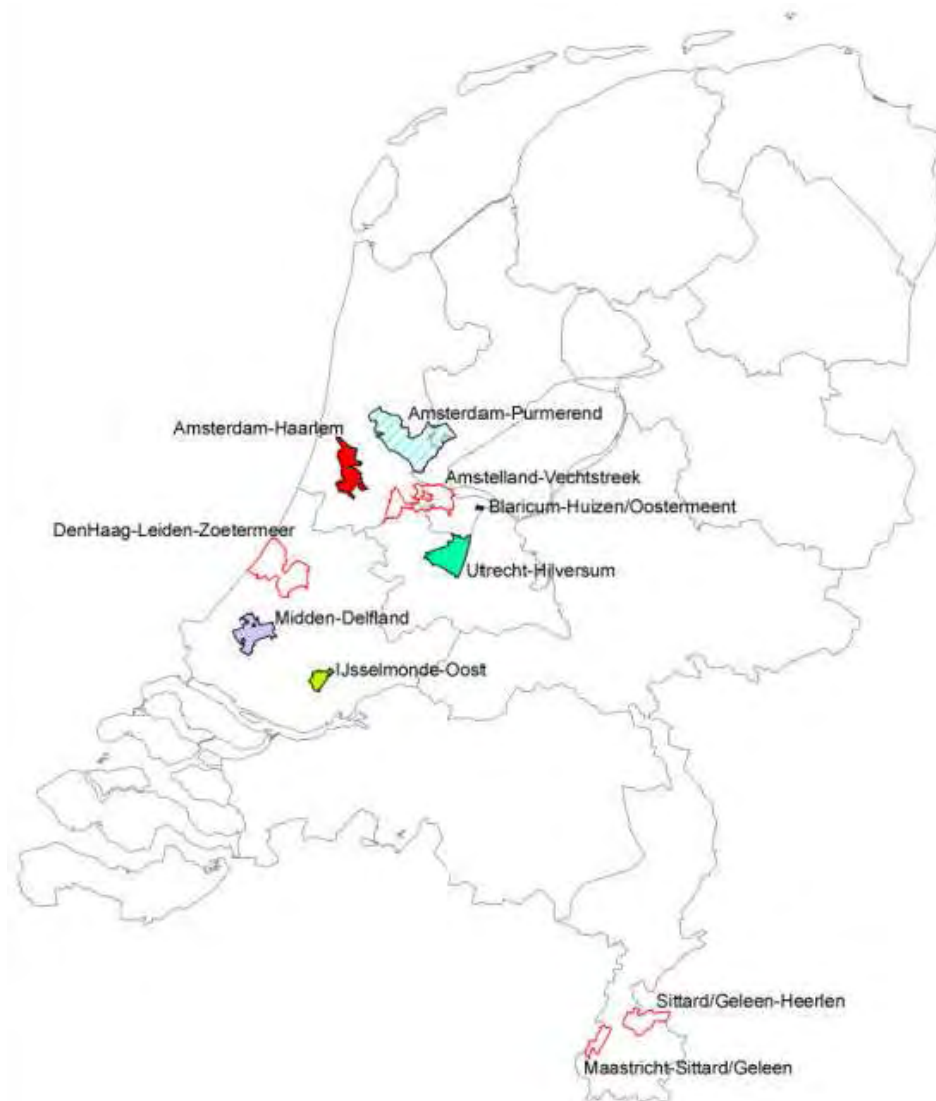
Afbeelding 2.2: Recreatieschap Midden-Delfland

Bron: <http://www.gzh.nl/gzh.html>

De Werkcommissie Westen des Lands stelde voor om “de ring van steden (Randstad) rondom de grote open ruimte (het latere Groene Hart) te handhaven als afzonderlijke stadsagglomeraties, ze gescheiden te houden door ‘bufferstroken’ en de bebouwing uitwaarts te laten plaatsvinden door het bouwen van nieuwe steden” (Bervaes, Kuindersma & Onderstal, 2001: 5). De bufferzones zouden daarnaast nutsfuncties voor recreatie en natuur krijgen, waarbij de landbouw de rol van drager en beheerder van het landschap kreeg toebedeeld (Bervaes, Kuindersma & Onderstal, 2001: 5). Het Rijk heeft hiervoor tien zogenaamde rijksbufferzones (ook buiten de Randstad) aangewezen, waarin stelselmatig grond is aangekocht en is ingericht met recreatief groen.

Deze rationele vorm van ‘ruimteproductie’, waarbij er letterlijk een grens om een bepaald gebied wordt getrokken en het gebied vervolgens van bovenaf bepaalde functies krijgt toebedeeld past binnen het functionele denken over de ruimte, waarbij wonen en werken gescheiden dienen te worden van recreëren en natuur. Tegelijkertijd is hier echter ook sprake van een breuk met de manier waarop een landschap ontstond uit het (functionele) gebruik van de ruimte. Bij het inpolderen van Midden-Delfland dacht men immers niet na over oprukkende verstedelijking, maar bestond het doel uit het geschikt maken van het land voor productie en leven. Met de status van rijksbufferzone veranderde Midden-Delfland van productielandschap in een gebied dat ontwikkelingen moet tegenhouden en gaat landschapsbeheer over van bijproduct naar hoofddoelstelling.

De vraag is echter in hoeverre een dergelijke verandering van betekenis gelijk op kan gaan met het behoud van de fysieke ruimte – het weidelandschap – als met de betekenis ook het ruimtegebruik verandert.

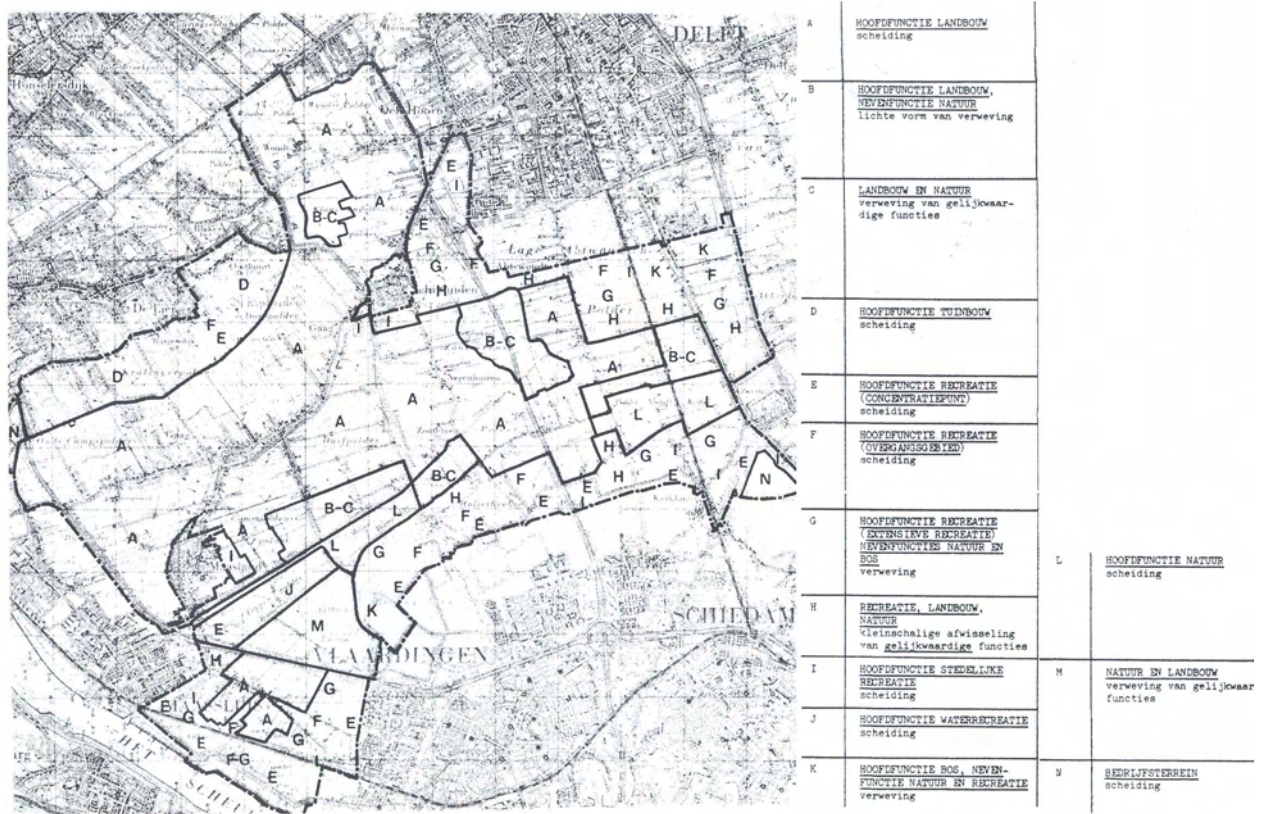

Afbeelding 2.3: De ligging van de tien Rijksbufferzones

Bron: Bervaes, J.C.A.M., W. Kuindersm & J. Onderstal (2001), *“Rijksbufferzones – verleden, heden en toekomst”*, p. 16.

De planning en inrichting van Midden-Delfland gaat echter verder dan de status van Rijksbufferzone. Zo is in 1977 de Reconstructiewet Midden-Delfland aangenomen, die voorziet in regelingen met betrekking tot de voorbereiding en de uitvoering van de inrichting van dit gebied. Deze is voortgekomen uit de constatering van een aantal problemen in Midden-Delfland, waaronder *“de bedreiging van de openheid door de opdringende verstedelijking, de stagnatie in de landbouwkundige ontwikkeling, het tekort aan voorzieningen voor de openluchtrecreatie en de bedreiging van natuurlijke en landschappelijke waarden”* (Reconstructiecommissie Midden-Delfland, 1986).

In 1983 is het Reconstructieprogramma voor Midden-Delfland vastgesteld, waarin sprake is van een gedetailleerde zonering van het gebied in hoofd- en nevenfuncties en verweving van functies (Van Dusseldorp & Van Kempen, 1985: 40; Lörzing, 1986; GZH, 1999). Volgens deze zonering is er aan de randen plaats voor gebieden met de hoofdfunctie recreatie en overheersen naar het midden toe de landbouwfunctie en extensieve vormen van recreatie, om de openheid van het gebied te garanderen (Van Dusseldorp & Van Kempen, 1985: 36; GZH, 1999). Op basis daarvan zijn drie deelplannen opgesteld voor de concrete inrichting van het nieuwe Midden-Delfland: Gaag (westen), Abtswoude (oosten) en Lickebaert (zuiden) (Reconstructiecommissie Midden-Delfland, 1986: 1).

Afbeelding 2.4: Zoneringskaart Reconstructie Midden-Delfland

Bron: Giezen, K. (1984), "Midden-Delfland".

Het huidige recreatiegebied Krabbeplass is één van de gebieden die in het kader van het Reconstructieprogramma voor Midden-Delfland is aangelegd en maakt deel uit van het deelplan Lickebaert. Dit is het zuidwestelijk deel van Midden-Delfland tussen Vlaardingen en Maassluis.

Bij de uiteindelijke vormgeving van dit gebied zijn ook kunstenaars betrokken geweest. Han Lörzing ziet in dit verband een ontwikkeling van de kunstenaar die volstond met het plaatsen van een beeld in een park tot de huidige landschapskunstenaar die juist het beeld van het park wil beïnvloeden of zelfs een beeld wil maken van het gehele park: "Zij erkennen het kunstmatige karakter van het Nederlandse landschap en proberen met hun ingrepen de kunstmatigheid te accentueren" (1984: 10). Door de Reconstructiecommissie is aan Krijn Giezen enerzijds en Flip Lambalk en Bouke Ylstra anderzijds gevraagd om een globaal plan op te stellen voor beeldende kunst bij de reconstructie van Midden-Delfland.

Een dergelijk plan wordt geacht een gevisualiseerd verslag van het onderzoek van de kunstenaar te bevatten (Giezen, 1984).

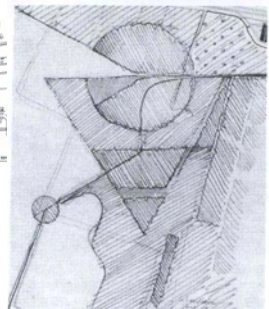
Het meest zichtbare resultaat van de kunstenaars is de surfplas (de Krabbeplas) – een ontwerp van Flip Lambalk – met zijn ronde en driehoekige vormen aan de oevers, die begin jaren negentig is uitgegraven. Dit lijkt echter een typisch voorbeeld van ruimtelijke planvorming van achter de tekentafel en kunst om de kunst, aangezien het een mooi plaatje oplevert vanuit de lucht en op de kaart, maar geen enkele bijdrage levert aan welke ervaring ook.

Afbeelding 2.5: Luchtfoto van de surfplas
Bron: GoogleEarth

Afbeelding 2.6 & 2.7: Lambalks ontwerp
Bron: Lörzing, H. (1986),
"Landschapskunst kunstlandschap", p. 94-95.

Echter, los van de vraag in hoeverre de bijdrage van kunstenaars van toegevoegde waarde voor de (recreatieve) betekenis van het gebied is geweest, lijkt de Krabbeplas als zijnde een gebied waar plaats is voor recreatie in de vorm van zwemmen, zonnen, picknicken, wandelen en fietsen tot op heden uitstekend te functioneren. Toch leidt het in 2001 door de gemeente Vlaardingen geopperde idee om de Krabbeplas te verrijken met een kunstwerk uiteindelijk tot een studie naar *"programma, ontwerp en betekenis van hedendaagse vrijetijdslandschappen in het algemeen en de Krabbeplas in het bijzonder"* (SKOR, 2005b). Waar kunstenaars in de jaren tachtig zijn gevraagd om een bijdrage te leveren aan de recreatieve invulling van het Reconstructieprogramma Midden-Delfland en de aanleg van de Krabbeplas, speelt begin deze eeuw kunst opnieuw een belangrijke rol, echter ditmaal bij een veronderstelde wenselijke verandering van het inmiddels verouderde recreatiegebied. Een gebied dat blijkbaar te geordend en voorspelbaar is en daarmee niet meer voldoet aan de recreatiebehoeften van deze tijd, vraagt om nieuwe betekenissen waar kunst een bijdrage aan zou kunnen leveren.

2.2 Park Lingezegen: een recreatieve functie voor de Over-Betuwe

Tussen Arnhem-Zuid, Huissen, Elst, Nijmegen en Bemmelen ligt een nog relatief open gebied – ook wel bekend als de Over-Betuwe – dat op dit moment echter eerder fungeert als doorgangsroute dan een (aangename) ruimte om te verblijven. Het gebied bestaat voornamelijk uit weilanden en landgoederen, maar staat zoals vele andere landbouwgebieden in Nederland onder druk door de aanleg van nieuwe woonwijken, glastuinbouw, infrastructuur en vernieuwingen in de landbouw. De A325 en de A15 drukken

zeggen – hoewel dit uiteraard slechts een subjectief waardeoordeel is – dat de enige zichtbare ‘kwaliteit’ van het gebied de openheid is. Maar ook deze ‘openheid’ is op steeds minder plaatsen te beleven door onder andere de aanleg van de Betuwelijn (zie de foto-impressies op de volgende pagina).

De enige (waardevolle) betekenissen van dit gebied bestaan dan ook enerzijds uit de voor projectontwikkelaars ‘betekenisloze’ ruimte die naar hartelust kan worden ingevuld met woningen en anderzijds uit de betekenis voor de boer die aan deze ruimte zijn bestaan te danken heeft. Maar ook voor die laatste zal het belang van de ruimte vaak niet voortkomen uit de esthetische belevingswaarde van het gebied, maar uit de nutsfunctie die uit mensenhand ontstaan is en waar nodig wordt aangepast. Ook uit het belevingsonderzoek van Alterra komt naar voren dat het gebied bijzonder laag wordt gewaardeerd (Béguin, 2007; Roos-Klein Lankhorst e.a., 2005: 53; Stadsregio Arnhem Nijmegen, 2006: 82).

Over de functie van het gebied, en met name waar het gaat over de regulering van rode en groene functies, zijn de afgelopen jaren verschillende meningen ontstaan. Zo blijkt het gebied niet alleen te worden gezien als een buffer tegen verstedelijking, maar zou het tevens een eigen, intrinsieke waarde als onderdeel van het stedelijke netwerk kunnen hebben (Projectteam Park Over-Betuwe, 2005: 6). Ook Erwin Klerkx vindt het een te negatieve benadering om te spreken van een buffer tegen verstedelijking (2007). Hierbij is het van belang te vermelden dat in het Regionaal Structuurplan KAN 1998 is gekozen om het gebied tussen Arnhem en Nijmegen, de Over-Betuwe, aan te wijzen als concentratiepunt voor de toekomstige verstedelijking, van waaruit nieuwe woonwijken als Klaverkamp, Klein Rome, Waalsprong, Westeraam en Schuytgraaf zijn ontstaan (Projectteam Park Over-Betuwe, 2005: 5). Het landelijke gebied is hiermee geworden tot een transitieruimte voor toekomstige verstedelijking. Echter, de bestaande (dorps)kernen zoals Elst en Bemmelen profileren zich graag als woongebieden in het groen en ook aan de (toekomstige) bewoners van de nieuwe wijken is een aantrekkelijke landelijke omgeving beloofd (Klerkx, 2007). Het toekomstige park zou hieraan kunnen bijdragen door de stedelijke binnenruimte te transformeren tot een *“multifunctionele gebruiks-, ontspannings- en ontmoetingsruimte”* (Projectteam Park Over-Betuwe, 2005: 6).

Afbeelding 2.10 t/m 2.19: *Wellanden, kassen, infra, en een beetje natuur: Impressies van de Over-Betuwe*

2.3 Op weg naar de recreatieve ruimte

Zowel de Krabbepas als Park Lingezegen maken deel uit van een ontwikkeling waarin betekenissen en functies van ruimtes en landschappen niet langer eenduidig worden ingegeven door de fysieke verschijningsvorm. Betekenissen ontstaan, kunnen worden gemaakt en worden getracht te veranderen, waarbij de relatie met de fysieke ruimte meer of minder duidelijk kan zijn. Bij de Krabbepas staat de creatie van nieuwe recreatiemogelijkheden en andere gebruiksvormen en daarmee het vinden van nieuwe (recreatieve) betekenissen centraal. Waarom er nieuw gebruik moet ontstaan en voor wie is echter onduidelijk, wat de vraag naar de manier waarop dit moet gebeuren niet makkelijker maakt. Park Lingezegen aan de andere kant moet ruimte voor recreatie creëren die er nu nog niet is. Er is wel ruimte, maar deze heeft vooralsnog weinig recreatieve betekenis. Fysieke ingrepen zijn hier dan ook eerder te verwachten dan in de Krabbepas, wat echter niet betekent dat de recreatieve betekenis hiermee vanzelf ontstaat.

Maarten Hajer en Arnold Reijndorp kijken op een vergelijkbare manier naar de openbare ruimte door te pleiten voor een cultuur-geografische benadering waarin de functioneel-ruimtelijke oriëntatie op ruimte plaats maakt voor een geografische analyse van culturele betekenissen in het landschap, die volop in ontwikkeling zijn (2001). Ook zij constateren dat betekenissen van ruimte niet eenduidig zijn en dat de kern van een culturele geografie juist bestaat in het analyseren *“van de meerduidigheid, [...] de strijd die zich afspeelt om verschillende betekenissen* (Hajer & Reijndorp, 2001: 37).

In het essay van Hajer & Reijndorp wordt aandacht besteed aan de manier waarop betekenissen en ‘betekenisvolle’ plaatsen door de markt (kunnen) worden geproduceerd (2001). Vanuit een behoefte (binnen verschillende economische sectoren) aan een culturele definitie van ruimten *“worden in toenemende mate bewust betekenissen geproduceerd, sferen gecreëerd en thema’s ontwikkeld”* (Hajer & Reijndorp, 2001: 44). Oude landschappen worden op deze manier in sneltempo omgewisseld voor nieuwe (Hajer & Reijndorp, 2001: 44).

Naast de rol van ontwikkelaars en ontwerpers in de productie van betekenissen, belichten Hajer & Reijndorp echter ook de rol van consumenten hierin (2001: 49). Zij spreken hier over een toenemende *“belangstelling voor de bewuste consumptie van plaatsen en ‘events’”* en *“van ‘culturele’ ervaringen”* (Hajer & Reijndorp, 2001: 52).

Deze constatering over de meerduidigheid van betekenissen van ruimte en de consumptie van plaatsen brengen een bepaalde problematiek met zich mee wat betreft het vraagstuk van de planbaarheid/maakbaarheid binnen ruimtelijke projecten, waarin het herdefiniëren van gebruik en functie ten behoeve van recreatie centraal staat. In hoeverre kan een ruimtelijk ontwerp bijvoorbeeld bijdragen aan betekenisvorming voor de gebruiker van die ruimte? Kunnen dergelijke recreatieve betekenissen wel worden ‘geproduceerd’ of moeten deze ontstaan vanuit het gebruik?

Voordat hier dieper op kan worden ingegaan, is het van belang de aandacht te verschuiven naar de vraag om welke ruimte het feitelijk gaat. De constructies die het onderwerp van mijn probleemstelling vormen hebben immers betrekking op een heel specifieke ruimte voor een heel specifiek gebruik. De recreatieve ruimte ontleent haar

waarde aan gebruik dat tot op een bepaalde hoogte niet gereguleerd is, aangezien mensen hier hun vrije tijd doorbrengen. Dit betekent echter ook dat recreatie niet eenduidig te definiëren valt en dus niet alleen de ruimte in het algemeen, maar ook de recreatieve ruimte in het bijzonder aan meerdere (tegenstrijdige) betekenissen onderhevig is. Voor een gedegen analyse van de constructies van de recreatieve ruimte, zoals deze zich voordoet bij de Krabbepas en Park Lingezegen, is het dan ook van cruciaal belang om eerst dieper in te gaan op ontwikkelingen in de recreatieve ruimte die al dan niet bijdragen aan de veronderstelde planningsproblematiek. Waar komt het idee vandaan dat recreatie onvoorspelbaarder en informeler wordt en hoe staan deze ontwikkelingen in verband met de ruimte? Met andere woorden: wat gebeurt er in de recreatieve ruimte?

WAT GEBEURT ER IN DE RECREATIEVE RUIMTE?

“De nieuwe ruimte van de vrijetijd representeert meer dan een verandering van smaak. Ze representeert een verschuiving in de manier waarop we ons tot onze omgeving verhouden.”

Hans Mommaas⁴

In dit onderzoek naar ruimtelijke constructies ligt de nadruk hoofdzakelijk op de rol die nieuwe recreatieve functies hierin (kunnen) spelen. De keuze voor deze nadruk is niet toevallig, aangezien recreatie en vrije tijd een steeds grotere rol lijken te spelen in de (ruimtelijke) keuzen die mensen maken in deze samenleving – ondanks dat de hoeveelheid te besteden vrije tijd juist afneemt. Zo heeft Van der Zijl – directeur van de Efteling – in 2003 gepleit voor het instellen van een minister voor recreatie (Jonkhof & Van Winsum-Westra, 2003: 9) en zijn er diverse discussies gaande over hoe om te gaan met de open (groene) ruimte in verband met de toenemende behoefte aan ruimte voor recreatie.

In 1997 is door de Directie Groene Ruimte en Recreatie van het Ministerie van LNV de *“Recreatieschets 2020”* (Bosma & De Vries) uitgegeven, waarin aandacht wordt besteed aan ontwikkelingen die van belang zijn voor toekomstig beleid met betrekking tot recreatie. Opvallend aan deze publicatie is het idee dat het beeld van de postmoderne recreant met zijn ‘vluchtige’ consumptiegedrag wordt gezien als een overgangsfase in onze cultuur, die vraagt om een tegenbeweging in de vorm van vier toekomstscenario’s (Bosma & De Vries, 1997: 14). Aangezien het hierbij voornamelijk gaat om een zoektocht naar een wenselijke toekomst en niet om een (beschrijvende) analyse van recreatievormen, heb ik deze scenario’s niet meegenomen in mijn onderzoek. Echter, de definitie die Bosma & De Vries (1997) aan de term *recreatie* hangen is wel degelijk bruikbaar in het kader van deze thesis. Ondanks de grote verscheidenheid aan recreatievormen gaat het volgens hen namelijk altijd om de buitenruimte of open lucht, vinden de activiteiten plaats in de eigen tijd (vrijetijd) en zijn bovendien (meestal) het resultaat van een eigen keuze (Bosma & De Vries, 1997: 5).

Het feit dat recreatie per definitie betrekking heeft op de buitenruimte maakt het tot een interessant fenomeen om te onderzoeken in relatie met de ruimte. De ruimtelijke dimensie van recreatie wordt ook bevestigd door Hans Mommaas, die in een interview met Tracy Metz zelfs stelt dat *“[d]e manieren waarop wij onze vrije tijd besteden, [...] steeds meer invloed [heeft] op de ruimtelijke ordening en op de inrichting van de publieke ruimte. [...] vrije tijd is een sturende factor geworden in de ruimtelijke ordening.”* (Baart, Metz & Ruimschotel, 2000: 20).

Voor een kritische beschouwing van recreatieve constructies is het van belang om deze een plaats te kunnen geven in maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van recreatie en de (veranderende) rol van bepaalde (beelden van) ruimte en landschappen hierin. Uit de twee hoofdcasussen en de eerder genoemde voorbeelden van recreatiegebieden (in ontwikkeling) is al gebleken dat de (potentiële) ruimte voor recreatie veelal bestaat uit landelijk gebied. Landschappen die oorspronkelijk zijn ontstaan vanuit agrarische

⁴ In: *“Vrije tijd in een tijdperk van overvloed”*, 2003, p. 33.

productieprocessen veranderen van functie waarbij de recreant een steeds grotere rol krijgt. Hierbij lijkt de voornaamste transformatie te bestaan uit het toenemende belang van beelden en betekenissen tegenover de materiële functies van de ruimte.

Deze veranderingen in recreatieve ruimtebelevingen wijzen mijns inziens op beelden en betekenissen van het landschap die niet op een rationele manier zijn terug te voeren op een bepaalde (materiële) nutsfunctie. Waardevolle functies en betekenissen van de recreatieve ruimte lijken eerder te zijn ingegeven door individuele, mentale constructies, die in de (wetenschappelijke) discussies over consumptie en vrijetijd zijn omschreven als zijnde ‘belevissen’. Zowel vanuit de veronderstelde onvoorspelbaarheid en individualiteit van het recreatiegedrag bij de Krabbeplass, als vanuit het idee dat (agrarische) productielandschappen lijken te veranderen in consumptielandschappen met het beeld als hoofddoel, heb ik ervoor gekozen om de in vrijetijdsstudies veelvuldig aanwezige (theoretische) inzichten over belevissen en de zogenaamde ‘belevismaatschappij’ in mijn onderzoek naar de recreatieve ruimte een centrale plaats te geven. Deze ‘wereld van belevissen’ brengt opvallende paradoxen in recreatief gedrag met zich mee, die worden weerspiegeld in de ruimtelijke constructies.

3.1 De belevismaatschappij

“De beleviseconomie is niet alleen een cultuurfilosofisch, maar ook een psychologisch interessant fenomeen, omdat belevissen niet een luxespeeltje blijkt te zijn, maar een onmisbaar aspect voor onze overleving.”

Susanne Piët⁵

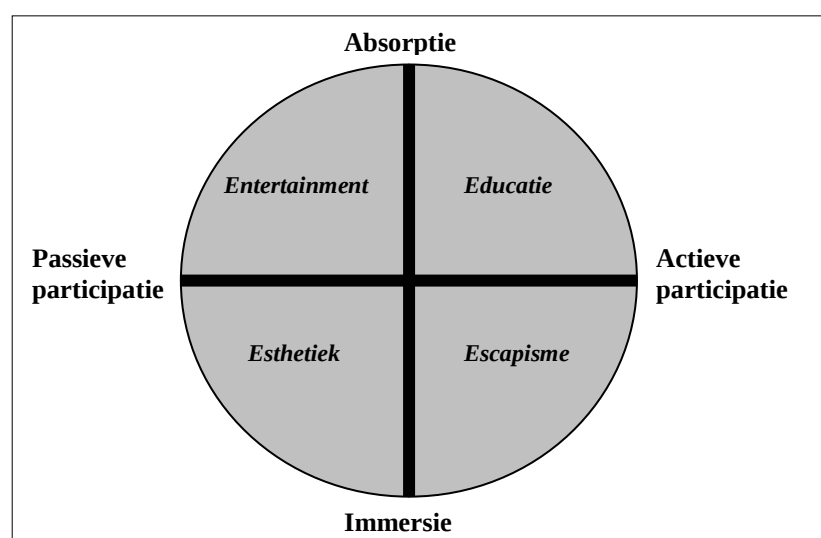
De belangrijkste publicatie die de term ‘belevissen’ in *Schwung* heeft gebracht binnen de (wetenschappelijke) literatuur met betrekking tot vrije tijd, recreatie en consumptie is waarschijnlijk Pine & Gilmore's *“The Experience Economy – Work Is Theatre & Every Business a Stage”* (1999). Het boek dat in eerste instantie is geschreven voor managers die op zoek zijn naar manieren om hun producten een bepaalde meerwaarde te geven, heeft intussen vele wetenschappers uit verschillende disciplines geïnspireerd.

Pine & Gilmore stellen dat er een nieuwe bron van economische waarde is ontstaan, namelijk belevissen (1999: 2). Op dezelfde manier waarop in de economie gebruiksklare (massa)consumptiegoederen (*goods*) de plaats hebben ingenomen van verhandelbare grondstoffen (*commodities*), en deze wederom plaats moesten maken voor immateriële diensten (*services*), zo is er inmiddels een vierde sector bijgekomen, waarin de meerwaarde bestaat uit zogenaamde belevissen (*experiences*) (Pine & Gilmore, 1999: 6–12). In tegenstelling tot de andere economische producten, zijn belevissen als zodanig persoonlijk: *“They actually occur within any individual who has been engaged on an emotional, physical, intellectual, or even spiritual level. The result? No two people can have the same experience”* (Pine & Gilmore, 1999: 12).

⁵ In: *“De emotiemarkt – de toekomst van de beleviseconomie”*, 2003, p. VII.

Naast deze persoonlijke betrokkenheid wat betreft belevenissen, zijn er volgens Pine & Gilmore vier gebieden waarop een belevenis kan plaatsvinden (1999: 30). Volgens het schema van Pine & Gilmore (zie figuur 3.1) vindt de betrokkenheid van klanten – of zoals zij het noemen, gasten – bij een belevenis voornamelijk plaats over twee dimensies. De dimensie op de horizontale as heeft betrekking op de participatie, waarbij passieve deelnemers geen directe invloed uitoefenen op de voorstelling en actieve participanten wel degelijk een persoonlijke invloed hebben. In het ene uiterste geval is er dus sprake van slechts luisteren en/of kijken, terwijl het andere uiterste een actieve deelname vereist. De tweede (verticale) dimensie gaat in op de manier waarop iemand verbonden is met de gebeurtenis. Bij absorptie is sprake van een belevenis die de geest van de persoon binnenkomt – zoals bij het televisiekijken, terwijl immersie betekent dat iemand zich fysiek of virtueel in de belevenis begeeft – zoals bij het spelen van een *virtual reality* spel. Binnen deze twee dimensies kunnen vervolgens vier soorten van belevenis worden onderscheiden: entertainment, educatie, escapisme en esthetiek (Pine & Gilmore, 1999: 30–38).

Aanbieders van belevenissen kunnen deze volgens dit model verrijken door de grenzen tussen de verschillende gebieden te laten vervagen (Pine & Gilmore, 1999: 38). De rijkste belevenis is volgens Pine en Gilmore dan ook degene die alle vier aspecten in zich heeft (1999: 39).

Figuur 3.1: *The Experience Realms*

Bron: Pine, B.J. & J.H. Gilmore (1999), *"The Experience Economy"*, p. 30.

Een belevenis is dus een memorabele gebeurtenis of activiteit, waarbij de deelnemer op een persoonlijke manier betrokken is bij datgene dat plaatsvindt, al dan niet door er zelf deel van uit te maken. In zijn *"Die Erlebnisgesellschaft – Kulturosoziologie der Gegenwart"* beschrijft Gerhard Schulze deze hang naar belevenissen als *"die Ästhetisierung des Alltagslebens"* (2000). In deze belevenismaatschappij worden de esthetische aspecten van producten een doel op zichzelf, echter niet alleen binnen de economische markt van goederen en diensten, maar het hele leven is volgens Schulze een belevenisproject geworden (2000: 13). Maar net als Pine & Gilmore benadrukt ook Schulze dat belevenissen psychofysische constructies zijn die niet in het product zelf zitten, maar waar ieder individu

persoonlijk verantwoordelijk voor is (2000: 14+43). Schulze gaat hierin zelfs nog een stapje verder door te stellen dat belevenissen niet door het subject worden ontvangen, maar door hem/haar worden gemaakt: gebeurtenissen worden pas door de individuele verwerking ervan tot belevenissen (2000: 44). Belevenissen zijn dan ook moeilijk te concretiseren: wat de één ‘prachtig’ vindt, vindt de ander ‘slaapverwekkend’; waar de één pas iets beleeft bij een adrenalineschok, is voor de ander de complete duisternis en stilte in de woestijn een belevenis.

Susanne Piët ziet de menselijke prikkelbehoefte en de zoektocht naar gevoelsmatige ervaringen als kenmerkend voor de belevenismaatschappij (2003: VII + 28). Steeds meer keuzen worden gemaakt op basis van emoties, sferen en verhalen (Piët, 2003: 29). Maar tegelijkertijd gaat het volgens Piët *“niet zozeer om de emotie op zich, maar vooral om wat die emotie uitdrukt: namelijk het hebben van identiteit, betekenis”* (2003: 29). Steeds meer mensen verkiezen persoonlijke zingeving en het ervaren van identiteit en betekenis boven materieel comfort (Piët, 2003: 35).

Naast het belang van emoties benadrukt Piët ook de macht van het beeld en de vervaagde grens tussen verbeelde en echte werkelijkheid (2003: 61). In deze ‘beeldcultuur’, waarin het geloof in maakbaarheid nog altijd hoogtij viert in combinatie met een onstuitbare consumptiedrift, bestaat volgens Piët het gevaar dat mensen van zichzelf (en van de ander) vervreemden (2003: 70,72+143). Dit heeft ertoe geleid dat mensen in de beleveniseconomie niet meer op zoek gaan naar zomaar emoties en gevoelsmatige ervaringen, maar dat ‘echt’, ‘natuurlijk’, ‘oorspronkelijk’, ‘authentiek’, ‘spontaan’ de nieuwe prikkelwoorden zijn (Piët, 2003: 143). Immers in een wereld waar alles ‘maakbaar’ is, bestaat ook altijd het gevaar van ‘namaakbaar’ (Piët, 2003: 143). En nog verder dan het gevaar van namaakbaarheid, gaat de paradoxale gedachte dat ook authenticiteit en echtheid maakbaar zijn (Piët, 2003: 144), evenals het idee dat de mens eerder prijs stelt op de illusie van echtheid en *“mooier dan echt”* (Piët, 2003: 152): *“De consument wil met andere woorden bedrogen worden”* (Piët, 2003: 153).

Met name de door Piët gestelde drang naar echtheid en authenticiteit blijkt een belangrijke rol te spelen in de manieren waarop ruimte – zowel natuur- als cultuurlandschappen – recreatieve functies en betekenissen krijgt toebedeeld. Maar wat betekent dit nu specifiek voor de recreatieve ruimte en haar (sociale) constructies?

3.2 Belevenissen in de recreatieve ruimte

“Natuur wordt versuikerd, als een emotie, een ruimte voor de consumptie van belevenissen.”

Tracy Metz⁶

Zonder al te generaliserend te willen spreken over het bestaan van *dé belevenismaatschappij*, kan gesteld worden dat trends en ontwikkelingen in consumptie(patronen) van de (post)moderne mens invloed hebben op het recreatieve gebruik van de ruimte. In het kader van de voor dit onderzoek vastgestelde problematiek van recreatieve (re)constructies van de ruimte, gaat het hierbij om (open), overwegend groene ruimte met (toekomstige/potentiële) recreatieve functies en de rol van belevenissen hierin. Met andere woorden: de belevenismaatschappij krijgt een ruimtelijke dimensie.

Dagevos e.a. (2000) geven hiervoor een eerste aanzet door onder andere gebruik te maken van de typologie van belevenissen van Pine & Gilmore – zij spreken over ervaringswerelden – en deze in verband te brengen met consumentenbeelden en natuurbeelden. In hun studie *“Tussen nu en straks – Trends en hun effecten op de groene ruimte”* die consument- en toekomstgericht is opgezet, gaan zij onder andere in op belangrijke veranderingsprocessen op het Nederlandse platteland dat volgens hen transformeert van een productieruimte naar een productie- én consumptieruimte (Dagevos e.a., 2000: 13). De landelijke gebieden ruilen hun voedselverzorgende functies voor het stedelijke achterland steeds meer in voor beelden en betekenissen voor de (stedelijke) recreant. Er wordt dan ook steeds minder gesproken over het ‘platteland’ en meer over bijvoorbeeld de groene ruimte, die zowel natuur- als cultuurlandschap omvat (Dagevos e.a., 2000: 13). De rol van belevenissen hierin kan worden gevonden in het feit dat de manier waarop mensen – en specifiek (stedelijke) recreanten – de groene ruimte beleven en daar betekenissen aan verlenen een belangrijke bijdrage levert aan enerzijds de beeldvorming van hoe deze ruimte er nu uit ziet en anderzijds aan toekomstige ontwikkelingen van deze gebieden. Het gaat er met andere woorden niet meer om of de boer genoeg melk produceert, maar of hij dat op een zodanige manier doet dat het landschap aantrekkelijk en “authentiek” blijft. Dit zou dan ook één voorbeeld kunnen zijn van wat Mommaas bedoelt met zijn stelling dat vrijetijd een sturende factor is geworden in de ruimtelijke ordening.

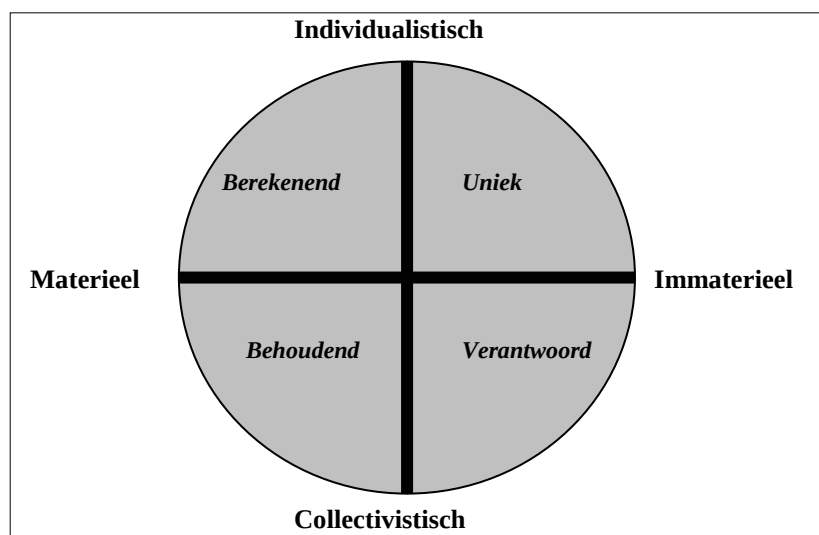
Om deze ontwikkelingen een plaats te geven beginnen Dagevos e.a. hun studie met het opsommen van een aantal tendensen en consumententrends, afkomstig uit analyses van hedendaagse literatuur (2000: 16–17). De vrij generalistische tendensen wijzen op *“een toenemende fragmentatie van de consumentenpopulatie”* en een versnelling van veranderingen in vraag en aanbod (Dagevos e.a., 2000: 18), een toenemende individualisering maar tegelijkertijd gepaard met de vraag naar nieuwe soorten relaties (Dagevos, e.a., 2000: 19) en tenslotte op een dematerialisatie van producten, waardoor het verhaal achter het product belangrijker wordt dan de materiële waarde ervan (Dagevos, e.a., 2000: 20). Voor de meer specifieke consumententrends hebben Dagevos e.a. gebruik

⁶ In: Unger, C. (2005): *“De natuur als pretpark”*, p. 11

gemaakt van een publicatie van Meehan e.a. uit 1998 (2000: 22). Zij hebben de naar hun mening meest relevante trends geselecteerd met betrekking tot recreatie in de groene ruimte, die met een hoop 'hippe' Engelse termen worden benoemd, maar in feite neerkomen op het volgende: een toenemende hang naar het verleden, de wil om in de huid van een ander te kruipen, gas terug nemen, meer tijd voor jezelf (individualisering), saamhorigheid in de vorm van verantwoordelijkheid nemen voor je omgeving, toenemende verweving van werk en privé en de behoefte aan vermaak (Dagevos e.a., 2000: 22–28). Deze trends benadrukken nog eens dat dé recreant niet bestaat en dat verschillende soorten recreatie vragen om verschillende invullingen van de groene ruimte, die bovendien met elkaar kunnen botsen. Vooral de individualiseringstrend en de trend van dematerialisatie wijzen op de onvoorspelbaarheid van (ruimtelijk) recreatiegedrag.

Om verschillende soorten recreanten toch op enige manier te kunnen indelen, maken Dagevos e.a. (2000: 30) gebruik van de 'ervaringswerelden' van Pine & Gilmore (zie par. 3.1). Zo zien zij het vinden van rust in de groene ruimte als een goed voorbeeld van entertainment en heeft educatie betrekking op bijvoorbeeld wandelingen of cursussen in de groene ruimte waar de deelnemer ook nog iets van opsteekt (Dagevos e.a., 2000: 30–31). De esthetische ervaringswereld vereist dan in tegenstelling tot entertainment en educatie dat de consument ook daadwerkelijk toetreedt tot de groene ruimte, zoals bij het bekijken van heidevelden, wandelend over de Veluwe (Dagevos e.a., 2000: 31). Bij escapisme tenslotte is het 'zelf doen' van groot belang, zoals bij de beoefening van sport (Dagevos e.a., 2000: 31–32).

Naast deze ervaringswerelden maken Dagevos e.a. gebruik van een vergelijkbaar door het LEI ontwikkeld vierkwadrantenmodel voor consumentenbeelden (2000: 33). Dit model bestaat eveneens uit twee dimensies, waarvan de horizontale as betrekking heeft op de mate waarin de consument gevoelig is voor prikkels van materiële dan wel immateriële aard en de verticale as de mate aangeeft waarin de consument rekening houdt met andermans belangen.

Figuur 3.2: Consumentenbeelden

Bron: Dagevos, J.C. e.a. (2000), *"Tussen nu en straks – Trends en hun effecten op de groene ruimte"*, p. 34.

De vier consumentenbeelden die dit model oplevert – berekenend, behoudend, uniek en verantwoord – zijn net als de vier ervaringswerelden en de verschillende trends en tendensen

bedoeld om de kleurrijkheid van consumenten en hun voorkeuren en gedrag te illustreren. Ook Dagevos e.a. proberen niet te claimen dat mensen in bepaalde categorieën kunnen worden ingedeeld van waaruit hun gedrag kan worden voorspeld. Zij hopen echter dat deze categorieën kunnen dienen als inspiratiebron voor het genereren van ideeën voor mogelijke manieren om in te spelen op de gevarieerde vraag van recreanten (Dagevos e.a., 2000: 36).

Combinaties van al deze trends, belevenissen en typen consumenten kunnen leiden tot verschillende zogenaamde natuurbeelden. Dit zijn enerzijds beelden van de natuur en de groene ruimte die op dit moment dominant zijn onder de Nederlandse bevolking en anderzijds mogelijke toekomstbeelden. In de eerste categorie kunnen volgens Dagevos e.a. drie soorten onderscheiden worden: het functionele, het arcadische en het wildernis natuurbeeld (2000: 50). Het functionele natuurbeeld komt nog het meest overeen met het platteland als productielandschap: *“de natuur moet onder controle worden gebracht en ten dienste worden gesteld van de mens”* (Dagevos e.a., 2000: 51). Voornamelijk de behoudende en de berekenende consument waarderen deze veelal monofunctionele cultuurlandschappen.

Het arcadische natuurbeeld is als het ware de opvolger van het functionele beeld van de groene ruimte. De natuur wordt positief gewaardeerd als ‘mooi’ en een plek om tot rust te komen. Cultuurlandschappen passen hier ook in, maardan alleen als kleinschalige en idyllische landschappen met mooie boerderijen met rieten daken (Dagevos e.a., 2000: 52).

Het derde natuurbeeld tenslotte heeft zich voornamelijk de laatste jaren ontwikkeld en kenmerkt zich door het ideaalbeeld van de natuur zonder invloed van de mens: het wildernis natuurbeeld. De ruige, wilde, ongeordende en ongeplande natuur biedt hiermee compensatie voor de huidige samenleving waarin alles geordend en gepland is (Dagevos e.a., 2000: 53).

Daarnaast zijn er volgens Dagevos e.a. milieufilosofen en landschapsarchitecten die de laatste jaren pleiten voor een zogenaamd technologisch natuurbeeld (2000: 54). Hierin worden de tegenstellingen tussen moderne technologie en de natuur opgeheven. Aangezien natuur in Nederland per definitie bestaat uit gecultiveerde natuur, zo stellen deze wetenschappers is er niets op tegen om nieuwe natuur te integreren met nieuwe technologie.

Het tweede en laatste mogelijke toekomstige natuurbeeld dat Dagevos e.a. schetsen is in het kader van dit onderzoek waarschijnlijk het meest interessante van de vijf: het interactieve natuurbeeld (2000: 55). In dit beeld is het uitgangspunt dat natuur niet functioneel is voor wat betreft de agrarische productie, maar vanuit het oogpunt van de consumptie. Het belangrijkste verschil met de andere natuurbeelden is dat deze niet wordt beschouwd vanuit het uiterlijke resultaat, maar vanuit de manier waarop hij tot stand komt. Dit natuurbeeld heeft een sterk maatschappelijk karakter, waarin de consument met een sterke verantwoordelijkheid voor de natuur als het ware producent wordt.

Deze verschillende beelden van en over de natuur hebben allemaal andere implicaties voor het gebruik en de waardering van groene ruimtes. Een bepaald dominant natuurbeeld heeft op deze manier een belangrijke invloed op de manier waarop groene (open) ruimtes tot stand komen/geproduceerd worden en welke functies deze vervullen.

Een belangrijke paradox die zowel in het arcadische als in het wildernis natuurbeeld te vinden is, heeft betrekking op het vraagstuk van authenticiteit. In de vorige paragraaf over de belevenismaatschappij is al gesproken over het beeld van ‘echter dan echt’ of ‘mooier

dan echt'. Het is voornamelijk het platteland en de beleving van het 'echte' platteland door de recreant waar zich deze paradox afspeelt. Nu recreanten steeds meer een beroep doen op 'echte' ervaringen, heeft de verparking van het Nederlandse landschap plaats gemaakt voor verpretparking: *"Het Nederlandse landschap wordt teruggeschopt naar het verleden. Steeds meer sporen van het cultuurlandschap worden ondergeschoffeld ten gunste van vermeende authenticiteit"* (Boomgaard, 2004). Zo moeten bossen wijken voor heidelandschappen, maar ook beelden van een recenter verleden worden vastgelegd, zoals de schilderachtige functie van een boerenbedrijf en de koe als decorstuk (Boomgaard, 2004). De paradox zit nu in het feit dat er een beroep wordt gedaan op de 'authenticiteit', 'oorspronkelijkheid' en 'echtheid' van natuur en landschap, terwijl deze eigenlijk geconstrueerd en dus artificieel is. Deze landschappen zijn immers ontstaan vanuit een bepaald gebruik, namelijk de voedselproductie. Nu de boerenbedrijven echter allemaal gemoderniseerd zijn is het dus tegenstrijdig om te stellen dat moderne boeren niet 'echt' zouden zijn. Op de vraag wat authenticiteit betekent is dan ook geen onomstreden antwoord te geven (zie kader 3.1). Wel kan in de woorden van Tracy Metz worden gesteld dat het platteland niet meer wordt gezien als een plek voor bedrijfseconomisch handelen: het *"is voor een groot deel van de bevolking 'een emotie' geworden. Het platteland staat symbool voor het verleden en fungeert als identiteitsverschaffer. Tegelijkertijd neemt de stedeling het de boer kwalijk dat de landbouw een technologische aangelegenheid is geworden. De groene ruimte is daarmee het domein geworden van de consumptie van belevenissen"* (Metz, 2003).

Behalve authenticiteit is er tot slot nog een andere paradox die hier in het kader van ruimte voor recreatie aandacht verdient. Terwijl er in de recreatiesector, maar ook in andere vormen van consumptie en in de (belevenis)maatschappij in het algemeen, een hang naar individuele vrijheid bestaat, wordt er aan de andere kant zoveel mogelijk geprobeerd om recreatie te ordenen en te plannen, onder andere in de vorm van de aanleg van recreatiegebieden. Een mooi voorbeeld van recreatievormen die 'spontaan' zijn ontstaan op plaatsen die daar oorspronkelijk niet voor zijn aangelegd is de Maasvlakte vlakbij Rotterdam. De Maasvlakte is 'aangelegd' om ruimte te bieden voor onvoorspelbare toekomstige uitbreidingen van de Rotterdamse haven. Echter, langs de kust en op de stroken asfalt hebben zich inmiddels andere onvoorspelbare activiteiten ontplooid, zoals surfen, paragliding, duiken, racen en paintball (de Ru, 2004).

De paradox gaat nu zelfs zo ver dat men probeert om vormen van ongeplande recreatie – of zoals Ineke Schwartz dat noemt *"informeel gebruik van stad en landschap"* – te laten ontstaan door middel van plannen (waarbij de inzet van kunstenaars vaak als oplossing wordt gezien). Het gevaar dat hiermee gepaard gaat voor dergelijke activiteiten moge duidelijk zijn: *"Voor je het weet is ook informeel gedrag geïnstitutionaliseerd, en daarmee professioneel de nek omgedraaid"* (Schwartz, 2003). Bovendien wordt de paradox nog gecompliceerder als de drang naar vrijheid wordt aangevuld met de roep om veiligheid en zekerheid. Dit zijn dan ook belangrijke punten die specifieke aandacht verdienen in de analyse van de Krabbeplass en Park Lingezen.

Kader 3.1: Authenticiteit

In discussies over de vragen welke gebieden en landschappen de moeite waard zijn om te behouden en welke recreatieve activiteiten tot 'echte' belevenissen kunnen worden gerekend, komt steeds vaker de kwestie van authenticiteit en echtheid ter sprake. In hun poging om aan de dagelijkse ordening en planning te ontsnappen, doen mensen in hun vrije tijd een beroep op authentieke ervaringen. Echter, in hoeverre kunnen we nog spreken van bijvoorbeeld een authentiek landschap als het merendeel ervan kunstmatig in stand wordt gehouden voor de recreant?

WEG MET DE
VOORVERPAKTE
BELEVENISSEN

Loesje

Plaatje 105
1001 GA, Amsterdam
www.loesje.nl

In *"Op zoek naar het echte"* gaan Nicole Ex en Jaap Lengkeek in op het feit dat het vaststellen van authenticiteit een omstreden onderwerp van discussie is (1996: 29). Deze omstredenheid kan volgens hen worden verklaard vanuit het feit dat een object meerdere lagen van echtheid bezit die echter niet in vrede naast elkaar kunnen bestaan, te weten (Ex & Lengkeek, 1996: 29–30):

1. materiële authenticiteit;
2. conceptuele authenticiteit;
3. contextuele authenticiteit;
4. functionele authenticiteit.

Deze vormen van authenticiteit zijn afkomstig uit de kunstwereld, maar kunnen volgens Ex & Lengkeek ook worden toegespitst op toeristische bezienswaardigheden (1996: 32). Zo kunnen materiële overblijfselen uit het verleden authentiek zijn, maar een voorstelling van 'hoe het geweest moet zijn' – zoals in een themapark – kan bijvoorbeeld bijdragen aan conceptuele authenticiteit: *"Het ontbreken van materiële echtheid hoeft een ervaring van authenticiteit niet in de weg te staan"* (Ex & Lengkeek, 1996: 32). In (openlucht)musea daarentegen wordt vaak afgedaan aan de contextuele authenticiteit, die vaak samenhangt met de functionele authenticiteit. Immers een voorwerp dat zich niet meer in zijn oorspronkelijke omgeving bevindt, wordt vaak ook niet meer als vanouds gebruikt. Oude voorwerpen, maar ook gebieden en landschappen krijgen nieuwe (gebruiks)functies.

Dwars door deze vier vormen van authenticiteit kan er volgens Ex & Lengkeek ook nog onderscheid worden gemaakt tussen historische en ahistorische authenticiteit (1996: 30). Het terugbrengen van een voorwerp of landschap in zijn (eenmalige) oorspronkelijke staat is een ahistorische activiteit. Een historische authenticiteit laat zien dat het voorwerp of landschap een geschiedenis van veranderingen heeft. Een landschap terugbrengen naar een 'oerbos' is dus ahistorisch, terwijl een cultuurlandschap waarin de dynamiek van de tijd te lezen is historisch authentiek te noemen is.

Authenticiteit is dus een kwestie van toekenning of toeschrijving, waarbij het gevaar bestaat dat betekenissen los raken van het oorspronkelijke voorwerp. De verscheidenheid aan soorten van authenticiteit geeft al aan, dat een authentieke ervaring in de ogen van 'deskundigen' niet altijd als zodanig wordt erkend. Martijn Lampert stelt in dit verband dan ook dat authenticiteit in de vrijetijdswereld niet zozeer betrekking heeft op een objectief vast te stellen gegeven, maar om de ervaring ervan:

"Authenticiteit staat voor oorspronkelijkheid en originaliteit. Het staat voor echtheid en waarachtigheid en daarmee voor legitimiteit. Het is een concept dat verwijst naar stabiliteit, een basisgevoel van thuis zijn en thuis komen, naar kwaliteit van leven, rust en geborgenheid in een tijd van vluchtigheid, onzekerheid en verandering. Authenticiteit is een concept dat in dit verband eerder verwijst naar de ervaring van oorsprong en waarachtigheid, dan naar een objectief vast te stellen oorspronkelijkheid" (Lampert, 1997: 15).

De documentaire *"Echter dan echt"* van Sunny Bergman (2005) illustreert op een confronterende wijze de absurditeit die gepaard kan gaan met de hang naar authentieke belevenissen. Zo kun je in Amsterdam meedoen aan een rondleiding, gegeven door de dakloze Theo, die echter in werkelijkheid allang niet meer dakloos is, niet stinkt zoals een 'echte' zwerver, en in werkelijkheid Wim heet. Omdat hij echter nog wel de 'looks' heeft van een zwerver en het onlangs ook echt is geweest, heeft hij de capaciteiten om de ervaringen van het daklozenbestaan op een geromantiseerde wijze aan de bezoekers over te brengen. Theo speelt hiermee een rol die hij ooit wel is geweest, maar waarvan de realiteit er een heel stuk minder rooskleurig heeft uitgezien. Sunny Bergman sluit dan ook af met de opmerking dat de realiteit nu het beeld imiteert en *"nep wordt echter dan echt"* (2005).

Vervolg Kader 3.1

Het lijkt erop dat de ervaring van authenticiteit tot op een bepaalde hoogte maakbaar is, maar dat authenticiteit an sich tegenstrijdig is met het idee van maakbaarheid.

“Op het moment dat iemand zich bewust is van zijn ‘authentiserende bezigheid’ – de boer die zijn koeien melkt, de vrouw die appeltaart bakt – is het echte allang verloren. Geauthentiseerd is onecht. Het vaststellen van echtheid zelf is immers een onechte toevoeging, die bovendien aan discussie en verandering onderhevig is” (Ex & Lengkeek, 1996: 36).

3.3 Conclusie: recreatie in beeld

Uit de voorgaande paragrafen over recreatie en belevenissen kunnen een viertal thema's worden gefilterd die mijns inziens van belang zijn voor het verdere onderzoek met betrekking tot de casussen en de analyse van producties van ruimte ten behoeve van recreatie. Deze thema's zijn als volgt:

Natuurbeleving

In de 'nieuwe' recreatie spelen beelden van natuur en landschap een belangrijke rol. Of het nu gaat om actieve natuurbeleving in gebieden die (schijnbaar) wild, ruig en onaangetast zijn of om het vinden van rust en nostalgie in (schijnbaar) authentieke en mooie landschappen, de immateriële belevingen die deze recreatievormen met zich meebrengen staan boven de fysieke aanwezigheid van bepaalde soorten van natuur.

Van productie- naar consumptielandschap

Groene (open) ruimtes worden meer en meer gezien als functioneel voor recreatie in tegenstelling tot de functies voor (agrarische) productie een paar decennia geleden. Landschappen moeten worden behouden vanwege hun esthetische belevingswaarden en waar nodig worden zij daaraan aangepast.

Authenticiteit

Het authenticiteitsvraagstuk borduurt voort op het vorige thema, aangezien landschappen als het ware 'gemusealiseerd' worden om het gevoel van 'echtheid' te bewaren. Boeren voeren in feite een toneelstuk op om de recreant het gevoel te geven het echte platteland te beleven. Tegelijkertijd worden er ook plaatsen aangewezen waar de natuur 'haar gang kan gaan' om zo 'echte' natuur te laten ontstaan. Ondanks dat recreanten vaak wel weten dat 'echt' niet 'echt' is, verkiezen zij een dergelijke vorm van vermaak toch boven de realiteit die er minder 'echt' uitziet (vgl. Bergman, 2005, De Donderdag Documentaire).

Informeel ruimtegebruik

De individualiseringstrend, het willen ontsnappen aan de geordende maatschappij van het dagelijkse leven, leiden tot de roep om ongeorganiseerde vormen van recreatie. Mensen zoeken plekken op voor recreatieve activiteiten in ruimtes die hier volgens het functionele planningsprincipe niet voor bedoeld zijn. Pogingen om bij de aanleg van recreatiegebieden hier op in te spelen zijn per definitie tegenstrijdig met dit fenomeen.

Een gezamenlijke noemer van deze vier thema's is de rol van het beeld. De verschillende vormen van recreatie komen allemaal tot stand door middel van betekenisverlening aan bepaalde beeldconstructies van natuur, landschap en recreatieve ruimte. Dominante beelden van authenticiteit zorgen voor het 'gevoel' en de 'beleving' van authenticiteit en de verschillende bestaande natuurbelden en de bijbehorende constructies van functies voor de mens zorgen weer voor een bepaalde waardering en gebruik van deze ruimtes. Deze constatering biedt een interessante invalshoek om recreatie in verband te brengen met theorieën over de productie/constructie van ruimte.

DE PRODUCTIE/CONSTRUCTIE VAN RUIMTE

“Niet een plan dus, maar een verhaal. Een verhaal dat mensen verbindt en de identiteit van het betreffende gebied versterkt. Niet alleen in ruimtelijke zin, maar ook historisch, emotioneel, sociaal en economisch.”

Frank van Genne⁷

Recreatieve functies en betekenissen van gebieden en landschappen zijn steeds vaker onderwerp van ruimtelijke ontwikkelingsprojecten. Vanuit de veelheid aan ontwerpen en inrichtingsplannen voor dergelijke gebieden spreekt een bepaald geloof in maakbaarheid van ruimte voor recreatie. Gezien het feit dat dergelijke plannen echter in eerste instantie betrekking hebben op de fysieke ruimte en het idee dat in de wereld van recreatie bovendien het immateriële aspect van beleving een steeds grotere rol speelt, is het de vraag of dat geloof terecht is.

Voor een analyse van de projecten Krabbepas en Park Lingezegen aangaande deze problematiek, zijn meer inzichten nodig in de processen die een (recreatieve) ruimte maken tot wat het is. Betekenissen en functies veranderen immers voortdurend en zijn dan ook alles behalve onomstreden.

Het idee dat het plannen van ruimte op de klassieke manier in contrast staat met de beoogde functies en betekenissen voor recreatie is niet nieuw en heeft ook zijn weerslag in andere ruimtelijke projecten. Nederland is rijk aan ruimtelijke (her)inrichtingsplannen, toekomstvisies en ontwikkelingsplannen, waarin het zoeken, creëren of benadrukken van (regionale) culturele identiteit centraal staat. Naast de nadruk op cultuur en identiteit lijkt ook het idee dat kunst een bijdrage kan leveren aan deze projecten – anders dan de (klassieke) ruimtelijke ordening – in toenemende mate een rol te spelen. Zo heeft het NAI onlangs het boek *“Regionale Identiteit”* uitgegeven (Cusveller & Melis, 2006). Hierin staat een overzicht van 25 Nederlandse projecten waarbij kunst en ruimtelijke ordening gecombineerd ingezet zijn en wordt bovendien onderzocht hoe en waarom kunst de laatste jaren zo veelvuldig is ingezet bij het ontwikkelen van ruimtelijke inrichtingsplannen.

Zonder het belang van culturele aspecten als identiteit in twijfel te trekken, is het echter een legitieme vraag of de meer functionele en ruimtelijke aspecten binnen deze projecten niet te veel naar de achtergrond verdwijnen. Hoezeer culturele identiteiten ook een rol spelen in de waardering, de (recreatieve) beleving en het gebruik van een plek of een regio, het gaat nog steeds over ruimte waarin mensen leven en handelen. Dat functiescheiding zoals Le Corbusier dat ooit verdedigde een achterhaald concept is, daar zijn de meeste ruimtelijke planners en wetenschappers het wel over eens. Maar ook in een ruimte waar functiemenging en –verweving de toon aangeven, worden ruimtelijke functies wel degelijk benoemd en spelen ook in het gebruik ervan een belangrijke rol – of het nu gaat om recreatie, werken,

⁷ In: *“Geen ordening maar identiteit”*. Bron: *S&RO*, vol. 87 (2006), afl. 5, p. 4.

wonen, natuurbeheer of waterberging. Ruimte heeft altijd een bepaalde functie voor de mens, ook al kan deze in de tijd en per individu verschillen.

Naast functie speelt ook vorm een belangrijke rol in de manier waarop mensen gebruik maken van een bepaalde ruimte. Een belangrijk verschil van het huidige (postmoderne) denken over de ruimte en haar inrichting met de meer modernistische benaderingen is echter dat er geen eenduidige relatie meer kan worden vastgesteld tussen de vorm en de functie van een bepaalde ruimte, zeker als het gaat om recreatieve functies van de ruimte. Mensen *interpreteren* de ruimte op hun eigen manier en passen daar hun gebruik op aan, net zo makkelijk als dat zij de ruimte aanpassen aan hun eigen (recreatieve) gebruikswensen. Zo kan bijvoorbeeld een bepaald dominant gebruik ervoor zorgen dat de functie van deze ruimte verandert – al dan niet in de beleving van mensen – zonder dat noodzakelijkerwijs ook de vorm aan verandering onderhevig is.

De erkenning dat de belangstelling voor niet-ruimtelijke aspecten zoals cultuur en identiteit in ruimtelijke projecten toeneemt en dat tegelijkertijd het ruimtelijke gedrag van mensen niet meer aan de hand van een puur functionele inrichting te sturen is, leidt zowel onder theoretici als onder planners tot debatten over de toekomst van de ruimtelijke ordening⁸. De titel van een column van Frank van Genne in het tijdschrift *“Stedebouw & Ruimtelijke Ordening”* (S&RO) – een nummer dat volledig gewijd is aan de toekomst van de ruimtelijke ordening – vat dit vraagstuk heel mooi samen: *“Geen ordening maar identiteit”* (2006: 4).

Aangezien het in de recreatieve ruimte veelal lijkt te gaan om bepaalde belevingen en beelden van authenticiteit en echtheid, is het aannemelijk dat dergelijke vraagstukken met betrekking tot de ruimtelijke ordening en de rol van culturele aspecten hierin ook – of misschien wel juist – op deze specifieke ruimte voor recreatie van invloed zijn. Het doel van mijn onderzoek is niet om zelf op zoek te gaan naar nieuwe recreatieve functies en betekenissen voor de ruimte, maar inzicht in de manier waarop dergelijke betekenissen tot stand komen. Hoe krijgt een landschap of gebied zijn recreatieve waarden en betekenissen? Recreatieve betekenissen van landschappen worden gemaakt en geconstrueerd door mensen, evenals functies en betekenissen van de ruimte in het algemeen menselijke constructies zijn. De Franse filosoof Henri Lefebvre geeft in zijn *“La production de l'espace”* uit 1974, dat in 1991 vertaald is naar het Engels (*“The production of space”*), interessante aanknopingspunten voor een beter begrip van ruimtelijke constructies door de ruimte op te vatten als een sociaal product. Aan de hand van zijn theorieën ga ik daarom in dit hoofdstuk terug naar de (oorsprong van de) productie van ruimtelijke betekenissen en functies.

⁸ Zie bijvoorbeeld de debatten *“Belgische toestanden: Hoe verder met de ruimtelijke inrichting van Nederland?”* in Lux in het kader van het project *“Ruimte!”* en de tentoonstelling *“Stad noch land – de ruimtelijke ontordering van Nederland”* in het NAI.

4.1 De productie van ruimte volgens Lefebvre

"But it was characteristic of Lefebvre [...] to search for the ways in which to interpret revolutionary action, to generate new forms of representation of the possible, against a background of social processes that were redefining the very nature of human identity."

David Harvey⁹

Lefebvre's *"The production of space"* is een boek dat vooral sinds de vertaling in 1991 door verschillende wetenschappers op uiteenlopende manieren is geïnterpreteerd en gewaardeerd. Een belangrijke reden hiervoor is waarschijnlijk dat Lefebvre zijn kennis uit verschillende disciplines haalt en daarbij ingaat op uiteenlopende – vaak politieke – onderwerpen. Tegelijkertijd reflecteert hij kritisch op theoretische stromingen als structuralisme, deconstructie, semiotiek en existentialisme, maar – in de woorden van Harvey – zonder deze theorieën totaal te verwerpen: *"He always engages with them in order to appropriate and transform the insights to be gained from them in new and creative ways. The book is, therefore, also an opening towards new possibilities of thought and action."* (Lefebvre, 1991: 431). In deze paragraaf bespreek ik de, voor dit onderzoek naar de recreatieve ruimte meest relevante, theoretische concepten en ideeën van Lefebvre's *productie van ruimte*, waarna in de volgende paragraaf interpretaties van andere wetenschappers centraal staan.

Een belangrijk doel van Lefebvre's 'project' is het ontdekken of construeren van een *"unitary theory"*, waarin de drie doorgaans als afzonderlijk beschouwde ruimtes – te weten de fysieke, de mentale en de sociale ruimte – tot een theoretische eenheid worden samengebracht (Lefebvre, 1991: 11). In zijn analyse van de (kapitalistische) samenleving en haar ruimte – waarin hij stelt dat (sociale) ruimte een (sociaal) product is (Lefebvre, 1991: 30) – maakt Lefebvre gebruik van een conceptuele drie-eenheid om de productie van ruimte te begrijpen en te analyseren:

1. *"Spatial practice"*

Spatial practice refereert zowel naar de dagelijkse realiteit of de dagelijkse routines, als naar de stedelijke realiteit zoals wegen en netwerken die de verschillende plaatsen voor werk, privé en vrije tijd met elkaar verbinden (Lefebvre, 1991: 38). Lefebvre noemt dit ook wel de *"perceived space"* en stelt dat *"[f]rom the analytic standpoint, the spatial practice of a society is revealed through the deciphering of its space"* (Lefebvre, 1991: 38).

2. *"Representations of space"*

Dit is de geconceptualiseerde ruimte van wetenschappers, planners, stedenbouwkundigen en bepaalde kunstenaars – *"all of whom identify what is lived and what is perceived with what is conceived"* (Lefebvre, 1991: 38). Dit is dan ook de dominante ruimte van iedere samenleving, aangezien mentale voorstellingen van ruimte vaak neigen tot een verbaal – en daarmee intellectueel uitgewerkt – systeem van tekens (Lefebvre, 1991: 38–39).

⁹ Afterword in: Lefebvre, H. (1991), *"The production of space"*, p. 431.

3. “*Representational spaces*”

“[S]pace as directly lived through its associated images and symbols, and hence the space of ‘inhabitants’ and ‘users’, but also of some artists and perhaps of those, such as a few writers and philosophers, who describe and aspire to do no more than describe” (Lefebvre, 1991: 39). Dit is de gedomineerde – en daardoor passief beleefde – ruimte, die de verbeelding tracht te veranderen en zich toe te eigenen. Zij overdekt de fysieke ruimte, terwijl zij symbolisch gebruik maakt van haar objecten. In tegenstelling tot *representations of space* neigen *representational spaces* dan ook naar een min of meer coherent systeem van non-verbale symbolen en tekens (Lefebvre, 1991: 39).

Het idee van een *unitary theory* wekt wellicht de indruk dat het gaat om een soort absolute waarheid waarmee iedere soort ruimte kan worden beschreven en verklaard. Hoewel het doel van mijn onderzoek niet bestaat uit een analyse van producties van *de ruimte*, evenmin als uit de analyse van de ruimte in de huidige (postmoderne) maatschappij, ben ik van mening dat Lefebvre’s concepten met betrekking tot de sociale productie van ruimte een interessante bijdrage kunnen leveren aan het vraagstuk van de constructie van recreatieve ruimte. Met name de nadruk op de rol van representaties en beelden in de productie van sociale betekenissen van de ruimte bevestigt het idee dat de relatie tussen de fysieke ruimte en eventuele recreatieve functies en betekenissen niet eenduidig is, maar constant wordt geconstrueerd en aan verandering onderhevig is.

Lefebvre veronderstelt een dialectische relatie tussen deze drie elementen, ook wel aangeduid als *the perceived* (waargenomen), *the conceived* (begrepen) en *the lived* (geleefde) (Lefebvre, 1991: 39). Tegelijkertijd verliest deze drie-eenheid, of men deze nu uitdrukt in de ruimtelijke termen van *spatial practice*, *representations of space* en *representational spaces*, of in termen van *perceived-conceived-lived*, al zijn kracht als deze wordt behandeld als een abstract model en daardoor geen grip kan krijgen op het concrete (Lefebvre, 1991: 40). In de ideale situatie zouden deze drie werelden op zodanige wijze met elkaar in verband moeten staan dat zij een coherent geheel vormen en dat een individu uit een bepaalde sociale groep zich zonder verwarring tussen deze werelden in kan bewegen. Er kan dan met andere woorden een gemeenschappelijke taal, een consensus en een code/wet worden vastgesteld (Lefebvre, 1991: 40).

De relaties tussen deze drie ‘momenten’ van de *perceived*, *conceived* en *lived* zijn echter nooit eenvoudig of stabiel. Het enige dat volgens Lefebvre redelijkerwijs kan worden verondersteld is dat *spatial practice*, *representations of space* en *representational spaces* ieder op hun eigen manier bijdragen aan de *productie van ruimte*, afhankelijk van hun kwaliteiten en kenmerken, de betreffende samenleving of “*mode of production*” en de historische periode (Lefebvre, 1991: 46). Er kan met andere woorden al van worden uitgegaan dat betekenissen van ruimte niet alleen ontstaan vanuit het gebruik, noch vanuit de fysieke verschijningsvorm, noch vanuit representaties van die ruimte en dat dit zowel geldt voor recreatieve betekenissen als voor iedere andere ruimtelijke functie.

Naast deze conceptuele drie-eenheid waar Lefebvre gedurende het hele boek voortdurend op terugkomt, begint hij zijn betoog met een stelling die eveneens als leidraad dient voor de rest van zijn analyse: “*(Social) space is a (social) product*” (Lefebvre, 1991: 26). Het

uitgangspunt dat ruimte een product is betekent volgens hem ten eerste dat de (fysieke) natuurlijke ruimte aan het verdwijnen is – zowel door fysieke menselijke ingrepen als in onze gedachten, aangezien het steeds moeilijker wordt om een beeld te vast te houden van een ruimte vóór alle menselijke interventies (Lefebvre, 1991: 30–31):

“Even the powerful myth of nature is now seen as merely the raw material out of which the productive forces of a variety of social systems have forged their particular spaces.” (Lefebvre, 1991: 31)

Een tweede gevolgtrekking uit de stelling van ruimte als product is dat iedere samenleving – en iedere *mode of production* – haar eigen ruimte produceert (Lefebvre, 1991: 31). Bovendien, zo stelt Lefebvre, als ruimte een product is, kan worden verwacht dat onze kennis van ruimte dit productieproces verklaart en tegelijkertijd reproduceert (Lefebvre, 1991: 36). En ten slotte, als er sprake is van een productieproces als het gaat om de ruimte, dient ook de geschiedenis van deze ruimte bij de analyse te worden betrokken (Lefebvre, 1991: 46).

Hoewel Lefebvre's werk de productie van ruimte in verschillende samenlevingen en van meerdere kanten probeert te belichten, heeft Lefebvre voornamelijk belangstelling voor de ruimte van de kapitalistische maatschappij. Zo is een belangrijk deel van het boek gericht op de (historische) ontwikkeling van een zogenaamde *“absolute space”*, via een *“abstract space”* naar een (toekomstige) *“differential space”* (Lefebvre, 1991). Waar de *absolute ruimte* voornamelijk een religieus en politiek karakter had, vol van rituelen en ceremonies, heeft het (neo)kapitalisme een *abstracte ruimte* geproduceerd, *“which includes the ‘world of commodities’, its ‘logic’ and its worldwide strategies, as well as the power of money and that of the political state”* (Lefebvre, 1991: 53). De voortdurende reproductie van sociale relaties van productie die binnen deze abstracte ruimte plaatsvindt, verschaft tegelijkertijd – ondanks dat deze neigt naar eliminatie van alle verschillen en bijzonderheden – mogelijkheden voor een nieuwe ruimte die Lefebvre *“differential space”* noemt (1991: 52).

Het voert te ver om in het kader van dit onderzoek veel dieper in te gaan op Lefebvre's ideeën over deze vormen van ruimte, al dan niet in relatie tot het kapitalisme. Het uiteindelijke doel van deze theoretische analyse bestaat immers uit inzichten over de productie van recreatieve ruimte drie decennia later. Echter, het door Lefebvre gemaakte onderscheid tussen drie ruimtelijke dimensies die allemaal op hun eigen manier bijdragen aan de sociale productie van verschillende ruimtes weerspiegelt de meerduidigheid van betekenissen van ruimte, die vooral in de recreatieve sfeer tot uitdrukking kan komen, zoals in de paradoxale drang naar authenticiteit. De relaties tussen de verschillende ruimtelijke dimensies zijn niet eenduidig en dienen dan ook in iedere ruimte en in iedere periode opnieuw te worden geanalyseerd.

Het feit dat Lefebvre zich voor een groot deel heeft gericht op de ruimte van het kapitalisme vormt een belangrijke reden om ook recentere interpretaties van Lefebvre's *productie van ruimte* in ogenschouw te nemen. In de volgende paragraaf behandel ik drie aanvullende benaderingen, waarbij met name het representatieve aspect van de ruimte een grotere rol speelt.

4.2 Interpretaties van Lefebvre: van productie naar constructie

"Lefebvre's ideas are an immensely provocative source for thinking about the politics and production of space, but it remains to be seen how far they will succeed in informing empirical research and political practice [...], and how well they will survive a renewed critique from a human geography seemingly increasingly sympathetic to post-structuralism."

Derek Gregory¹⁰

Een belangrijke reden om te putten uit Lefebvre's theoretische ideeën over de productie van ruimte is een interpretatie van deze theorie door Rob Shields. Zijn theorieën zijn weliswaar niet specifiek gericht op de recreatieve ruimte, maar bieden wel veel aanknopingspunten voor een groter inzicht in de constructies van dergelijke ruimtes. Hij suggereert namelijk dat Lefebvre niet zozeer is geïnteresseerd in ruimte *an sich*, maar in de productieprocessen van culturele ruimtelijke ideeën en praktijken. Hij gebruikt hiervoor de term *"social spatialisation"* om *"the fundamentally social construction of the spatial, both at the level of specific interventions in the environment and of the social imagination"* mee aan te duiden (Urry, 1995: 25). Hiermee legt hij de nadruk nog meer op het sociaal-culturele aspect van de totstandkoming van functies en betekenissen van ruimtes en geeft daarmee mogelijkheden om ook het recreatieve belevingsaspect bij deze processen te betrekken.

In *"Places on the Margin – Alternative geographies of modernity"* (1991) put Shields op een creatieve manier uit Lefebvre's theorieën wat betreft de productie van ruimte om tot een 'nieuwe' benaderingswijze voor sociaal-ruimtelijke fenomenen en de rol van beelden en representaties daarin te komen. Aan de hand van kritiek op de hermeneutische benaderingen, waarin plaatsen en ruimtes worden gereduceerd tot contextloze verzamelingen van objecten en vervolgens tot een set van meningen/betekenenissen, pleit Shields hier voor een analyse van theoretici die al eerder hebben getracht *"to effect a synthesis between the study of social meaning and geographical perception"* (1991: 26).

Met het doel om de culturele logica van het ruimtelijke en haar uitdrukking in taal en concrete handelingen, constructies en institutionele afspraken onder één noemer samen te brengen en een onderwerp van onderzoek te benoemen, gebruikt Shields de term *"social spatialisation to designate the ongoing social construction of the spatial at the level of the social imaginary (collective mythologies, presuppositions) as well as interventions in the landscape (for example, the built environment)"* (1991: 31).

Het concept *social spatialisation* is moeilijk in Nederlandse termen te vatten (sociale verruimtelijking?), maar het is naar mijn idee duidelijk dat het hierbij gaat om het weergeven van onderlinge samenhangen tussen het sociaal-culturele enerzijds en het ruimtelijke anderzijds.

Edward Soja heeft op een vergelijkbare manier gebruik gemaakt van Lefebvre's concept *"spatiality"* om daarmee de *"socio-spatial dialectic"* binnen ruimtelijke producties te onderstrepen (Soja, 1989: 81). Volgens *"The Dictionary of Human Geography"* is de term

¹⁰ In: Johnston, R.J. e.a. (2000), *"The Dictionary of Human Geography"*, p. 647.

spatiality binnen de sociale geografie op verschillende manieren gebruikt om de menselijke en sociale aspecten van ruimte te omkaderen (Johnston, e.a., 2000: 780). Zo is het concept onder andere te vinden binnen het existentialisme en de fenomenologie, evenals binnen het structurele Marxisme en het poststructuralisme (Johnston, e.a., 2000: 780–782). Ondanks deze verschillen in invulling van de term, reiken de verschillende theoretische stromingen elkaar de hand wat betreft de weerstand tegen de gebruikelijke scheidingen tussen ruimte en samenleving (Johnston, e.a., 2000: 781).

Soja spreekt in dit verband over *“spatiality”* als *“simultaneously the product of a transformation process and transformable itself”* (1985: 94) en over *“[t]he production of space”* als *“both the medium and the outcome of social action and relationship”* (1985: 94). *Spatiality* onderscheidt zich hiermee van *space* in die zin dat *“all space is not socially produced, but all spatiality is”* (Johnston e.a., 2000: 780).

Ook David Harvey – die eerder kritisch staat tegenover wetenschappelijke benaderingswijzen die zich onder de noemer postmodernisme scharen – gaat in zijn *“The Condition of Postmodernity”* aan de hand van Lefebvre’s concepten in op de dialectische relaties tussen materiële praktijken enerzijds en sociale ervaringen anderzijds (1990: 211). Hij benadrukt hierbij dat waarden en betekenissen aan geen enkele ruimtelijke structuur eigen zijn, maar ingeroepen moeten worden: *“The idea that there is some ‘universal’ language of space, a semiotics of space independent of practical activities and historically situated actors, has to be rejected”* (Harvey, 1990: 216).

Daarnaast stelt Harvey dat de verscheidenheid aan objectieve kwaliteiten die ruimte en tijd kunnen uitdrukken voor een belangrijk deel geconstrueerd worden door sociale praktijken (1990: 203). Deze sociale praktijken worden bovendien niet (volledig) bepaald door de fysieke (bebouwde) ruimte, maar er kunnen volgens Harvey steeds weer nieuwe betekenissen worden gevonden voor oudere verwezenlijkingen van ruimte en tijd (1990: 204). Hierin is een belangrijke rol weggelegd voor (ruimtelijke) representaties, omdat de manier waarop wij ruimte en tijd in theorie representeren van belang is – aldus Harvey – vanwege de invloed die deze heeft op de manier waarop wij en anderen de wereld interpreteren en daarnaar handelen (1990: 205).

Deze verschillende theoretische manieren om sociaal-culturele aspecten te verbinden aan de productie/constructie van ruimte, bieden in het kader van mijn onderzoek naar recreatieve ruimteconstructies mogelijkheden om de ruimte op een andere manier te benaderen dan als een objectief gegeven. Het sociaal-culturele en het ruimtelijke gaan een dialectisch verband met elkaar aan en kunnen derhalve niet meer los van elkaar worden gezien. Het ‘produceren’ en interpreteren van ruimte, met andere woorden het toekennen van functies en betekenissen aan ruimte, vindt plaats binnen een sociaal-ruimtelijke dynamiek waarbij zowel het ruimtelijke als het sociale/culturele aspect een conditionerende en producerende functie heeft. Een ruimte heeft dus betekenis binnen een bepaalde sociaal-culturele context – al dan niet met betrekking tot recreatie – en een verandering van deze ruimte gaat dan ook altijd gepaard met veranderingen binnen deze context.

Een belangrijk verschil dat opvalt tussen Lefebvre’s gebruik van zijn drie-eenheid van ruimtes en Shields’ interpretatie hiervan in de vorm van *social spatialisation*, is de gebruikte terminologie. Waar Lefebvre het vrijwel uitsluitend heeft over de *productie* van ruimte,

spreekt Shields overwegend van *constructie* van ruimte. Shields legt hiermee veel meer de nadruk op de rol van beelden en representaties bij de vorming van bepaalde ruimtelijke aspecten, terwijl Lefebvre voornamelijk binnen de context van het kapitalisme en de rollen van productie en reproductie theoretiseert. Lefebvre's drie-eenheid lijkt hiermee een kader te hebben geschept dat vanuit Shields' invalshoek bekeken een interessante bijdrage kan leveren aan dit onderzoek. Door de nadruk te verleggen naar de sociale constructie van ruimtes en de rol van beelden en representaties hierin, kan meer inzicht worden verkregen in de processen die ervoor zorgen dat ruimtes, die hun (recreatieve) functie verkrijgen door een samenspel van discoursen, taal, beelden en ruimtelijke praktijken, bepaalde transformaties ondergaan.

Volgens Shields is Lefebvre's werkelijke onderwerp van onderzoek *"the process of the production of cultural notions and practices of space (i.e. the process of social spatialisation), not space itself"* (1991: 56). Shields gebruikt in zijn betoog dezelfde drie aspecten van ruimte als Lefebvre – *spatial practices, representations of space, spaces of representation* – waarbij de laatste bijzondere aandacht krijgt. Voor wat hij noemt *"the abstract space of the 'social imaginary'"* (Shields, 1991: 52), ziet Shields een bepaald winkelcentrum in Canada als het voorbeeld voor een *"space of representation"*: *"a privatised public space in which the social imaginary is opened to new visions"* (1991: 55). Hier wordt volgens Shields een bepaalde *"hyper-reality"* gecreëerd, waarin alles 'echt' lijkt en daardoor ook 'echt' wordt, terwijl het in feite om reproducties van het origineel gaat (1991: 55).

Ook Soja schat deze *"thirdspace"* – als aanvulling op de objectief gedefinieerde fysieke ruimte (*spatial practices*) en de meer subjectief benaderde mentale en cognitieve ruimte (*representations of space*) – van grote waarde voor inzichten in de sociale constructie van de ruimte (1997: 248–249). In deze *spaces of representation* kunnen namelijk het 'echte', het 'verbeelde' en het 'hyperechte' naast elkaar bestaan, zonder dat de ene wereld boven de andere staat (Soja, 1997: 249). Ondanks het feit dat Lefebvre's theorieën al in de jaren zeventig zijn ontstaan passen deze volgens Soja dan ook binnen de postmoderne wetenschappen die gepaard gaan met *"the crises of representation"* (1997: 243–244): de erkenning dat de realiteit niet meer is wat zij geweest is en dat ons vertrouwen om de realiteit te kunnen onderscheiden van de verbeelding plaatsmaakt voor een toenemende *alternatieve realiteit*, die tegelijkertijd 'echt' en 'verbeeld' is.

In de recreatieve ruimte blijken commerciële kopieën van authentieke ervaringen dan ook steeds vaker het origineel te vervangen (Shields, 1991: 55), zoals ook is gebleken uit de analyse van de recreatieve ruimte in hoofdstuk 3. Hans Venhuizen heeft in dit verband eerder geschreven over wat hij noemt *"urban glutamaat"* in de context van de Chinese samenleving, waar het er helemaal niet toe doet of het materiaal 'echt' is, als de ervaring dat maar is (Venhuizen & Schuster, 2006) en een vergelijkbaar fenomeen zien we later bij de analyse van de Krabbepas in Midden-Delfland.

Tot slot is het de moeite waard kort in te gaan op het belang dat Shields toekent aan *"place-images"* en *"place-myths"* (1991: 60–61). Bij *place-images* gaat het om de veelheid afzonderlijke betekenissen die worden geassocieerd met daadwerkelijk bestaande plaatsen of regio's, los van hun eigenschappen in de realiteit (Shields, 1991: 60). Deze beelden ontstaan vaak uit stereotyperingen of vooroordelen en bestaan uit enerzijds zogenaamde *"core images"* die een bepaalde stabiele set van ideeën vormen en anderzijds uit meer

subtiële, veranderlijke bijbetekenissen (Shields, 1991: 60–61). Een gemeenschappelijke set van *place-images* vormt een zogenaamde *place-myth*:

“...there is both a constancy and a shifting quality to this model of place- or space-myths as the core images change slowly over time, are displaced by radical changes in the nature of a place, and as various images simply lose their connotative power, becoming ‘dead metaphors’, while others are invented, disseminated, and become accepted in common parlance.” (Shields, 1991: 61)

Samenvattend ziet Shields *“spatialisation as a cultural artefact”*, waarin verbeelding en praktijken gecreëerd worden en welke als zodanig onstabiel is door de constante uitdaging vanuit de ‘realiteit’: *“Contradictions are always being encountered and old notions abandoned; old practices being improved by new ones”* (1991: 65).

Shields sluit hiemee aan bij Harvey’s ideeën over de mogelijkheid van nieuwe betekenissen voor oudere verwezenlijkingen van ruimte en tijd door de invloed van representaties. Als aanvulling hierop heeft Harvey Lefebvre’s conceptuele drie-eenheid verder uitgewerkt in een zogenaamd *“grid of spatial practices”* (zie bijlage) om een deel van de complexiteit van de relaties tussen representaties en sociale en ruimtelijke praktijken te pakken te krijgen (1990: 218). Harvey laat hiermee zien dat ook het gebruik van de ruimte – zowel het dominante als alternatieve vormen van gebruik – en aspecten van afstand en toegankelijkheid invloed hebben op de productie/constructie van ruimte.

4.3 De productie/constructie van recreatieve ruimte

“It seems to be a characteristic of ‘modernity’ that social spaces develop which are wholly or partly dependent on visitors, and that those visitors are attracted by the place-myths that surround and constitute such places.”

John Urry¹¹

“Natuur en landschap zijn niet langer gegeven fysieke ruimten die ontdekt en veroverd moeten worden, maar pasklare kunst-werken, geconstrueerd naar ons beeld en onze gelijkenis.”

Theo Beckers¹²

Sociale producties en constructies van de ruimte zijn – geïnspireerd op Lefebvre’s *“The Production of Space”* – door een veelheid aan wetenschappers beschreven (vgl. Dear, 1997; Gregory, 1994; Harvey, 1990; Kofman & Lebas, 1996; Shields, 1991; Soja, 1989). In mijn theoretische verkenningen naar aspecten die een rol spelen in deze ruimtelijke constructies heb ik een keuze gemaakt voor drie van deze benaderingen. Deze keuze is voornamelijk gestoeld op de nadruk die Shields, Soja en Harvey leggen op de door mensen gecreëerde betekenissen van de ruimte.

¹¹ In: *“Consuming Places”*, 1995, p. 194.

¹² In: *“Het landschap als kijkdoo”*. Bron: Kolen, J. & T. Lemaire (red.) (1999), *“Landschap in meervoud”*, p. 235.

Uit mijn analyse van theoretische inzichten over (veranderingen in) de recreatieve ruimte is gebleken dat recreatieve betekenissen van landschappen zorgen voor een soort transformatie van het landelijke gebied van productie- naar consumptie- of beleavingslandschap. De recreatieve ruimte lijkt met andere woorden nog meer een geconstrueerde ruimte dan andere functies en betekenissen die betrekking hebben op werk en productie.

In de recreatieve ruimte lijkt alles maakbaar, als het maar voldoet aan een bepaald beeld. Een beeld dat echter gepaard gaat met paradoxale ideeën over authenticiteit en natuur- en cultuurlandschappen in combinatie met individuele belevenissen. Problemen met betrekking tot constructies van ruimtelijke betekenissen die hiermee gepaard gaan worden ook door de verschillende wetenschappers bevestigd. Of men het nu heeft over *space*, *spatiality* of *spatialisation*, uit de hierboven beschreven theorieën blijkt eensgezindheid over het feit dat functies en betekenissen van de ruimte niet eenduidig en objectief zijn, maar ‘gemaakt’ worden binnen een sociale/culturele context en derhalve ook aan constante verandering onderhevig zijn. Representaties krijgen hierin een belangrijke rol toebedeeld, maar ook het feitelijke gebruik van de ruimte is van invloed op de constructies van recreatieve betekenissen.

In de volgende twee hoofdstukken verschuif ik de aandacht van theoretische inzichten van anderen die zich hebben gebogen over verschillende vraagstukken met betrekking tot ontwikkelingen in de recreatieve sfeer, veranderingen van het Nederlandse landschap en aspecten van sociale constructies van de ruimte naar mijn eigen bevindingen in de (re)constructies van de Krabbepas en Park Lingezegen. Hoe gaan planners, architecten en ontwikkelaars nu daadwerkelijk om met deze vraagstukken in de constructie van ruimte voor recreatie? Welke rol spelen representaties hierin en hoe wordt hierop ingespeeld? Gaat het inderdaad om het beeld en immateriële betekenissen, of uiteindelijk toch alleen maar om een ‘mooie’ groene ruimte? Wat zijn de veranderingen die men tracht teweeg te brengen in de (potentiële) recreatieve ruimte en vooral waarom? Is recreatie hierbij doel of middel? En in hoeverre speelt het hierbij een rol of het gaat om het creëren van een (fysieke) ruimte die recreatieve betekenissen moet krijgen of om het creëren van nieuwe (recreatieve) betekenissen voor een bestaande ruimte?

DE KRABBEPLAS: VAN RECONSTRUCTIE NAAR CASE STUDY

“Zou kunst een bijdrage kunnen leveren om het gebied een nieuwe betekenis te geven? Een betekenis die beantwoordt aan de wensen en verwachtingen van deze tijd? Bijvoorbeeld zoals bij oude gebouwen en fabriekspanden die een toekomst hebben gekregen door een culturele programmering. [...] Kan dit ook voor een landschap gelden?”

Esther Didden¹³

Een nieuwe betekenis voor een recreatielandschap door middel van de inzet van kunst, dat is in één zin samengevat de door Esther Didden uitgesproken doelstelling van de “Case Study Krabbepas” (TV-programma HENK, 2005). Bovenstaand citaat is afkomstig van een presentatie tijdens de zogenaamde “De Grote Beheershow” in recreatiegebied de Krabbepas. Deze dag was het eerste zichtbare resultaat van een reeds in 2001 gestart onderzoekstraject naar deze ‘nieuwe betekenis’. Maar waarom het gebied een nieuwe betekenis moet krijgen en voor wie is een vraag die gedurende het project wel enigszins beantwoord lijkt te worden, maar op een allerm minst overtuigende manier. De vraag hoe kunst hieraan kan bijdragen is wellicht nog ingewikkelder, laat staan welke betekenis(sen) er gecreëerd zouden moeten worden.

In de inleiding van deze thesis heb ik in doel- en vraagstelling al gewezen op een bepaalde tegenstelling tussen de drang naar beheersbaarheid enerzijds en het ruimte maken voor recreatieve (en daarmee vrije) activiteiten anderzijds. In deze analyse van de Case Study Krabbepas zal duidelijk worden dat dergelijke projecten meer dan één paradox herbergen. Hierbij gaat het niet alleen om de vraag hoe in dit project wordt getracht om nieuwe betekenissen en gebruiksvormen voor het zo geplande recreatiegebied te creëren, maar voornamelijk ook om de vraag waarom.

5.1 De Case Study Krabbepas: een zoektocht naar (nieuwe) betekenissen

In 2001 schakelt de gemeente Vlaardingen de Stichting Kunst en Openbare Ruimte (SKOR) in voor advies met betrekking tot het ontstane idee om de Krabbepas te verrijken met een kunstwerk. Het idee om een blijk van waardering voor het recreatiegebied te tonen, zonder een achterliggend doel van herinrichting of herdefiniëring van het gebied. Echter, SKOR besluit om eerst de vraag van het *waarom* van kunst in een dergelijk gebied te stellen. Het beeld ontwikkelt zich tot een proces en SKOR maakt van het kunstproject een onderzoek naar het huidige functioneren van de Krabbepas en zijn betekenis als recreatiegebied (SKOR, 2005b). De vraag wordt hierbij breder getrokken door de Krabbepas te zien als een voorbeeld van de recreatiegebieden die rond de jaren zeventig en tachtig zijn ontworpen vanuit de toenmalige visie op ruimte voor recreatie en een studie op te zetten *“naar*

¹³ Toespraak tijdens “De Grote Beheershow” op 1 december 2005. Bron: HENK – Een programma over hedendaagse kunst, Antenne Rotterdam, 2005.

programma, ontwerp en betekenis van hedendaagse vrijetijdslandschappen in het algemeen en de Krabbeplas in het bijzonder” (SKOR, 2005b).

Vooroplopend op het vervolg van deze analyse van de Case Study Krabbeplas, wil ik hier stellen dat SKOR met het initiëren van dit project een bepaalde behoefte of probleem lijkt te hebben gecreëerd, waar zich inmiddels al bijna zes jaar lang allerlei kunstenaars, ruimtelijke wetenschappers, (landschaps)architecten, ontwerpers, sociologen en andere mensen over hebben gebogen, terwijl de vraag waaróm er wélke veranderingen moeten plaatsvinden nog steeds voor discussies zorgt. Tegelijkertijd wijst dit echter ook op de legitimiteit van de vraag wat kunst kan betekenen voor dergelijke gebieden, zoals deze door SKOR is gesteld.

In de zomer van 2002 ging de eerste fase van de Case Study van start: tijdens de zogenaamde ‘filosofische expeditie’ trok een zevental deskundigen (kunstenaars, ontwerpers en schrijvers) de Krabbeplas in om het gebied te verkennen en hun persoonlijke visies op het gebied kenbaar te maken. De groep deskundigen bestond uit Mohammed Benzakour, Yvonne Dröge Wendel, Jan Dirk Hoekstra, Toine Horvers, John Jansen van Galen, Suchan Kinoshita en Maarten van Wesemael. Zij kregen naast het geven van een persoonlijke visie op de Krabbeplas de opdracht om uitgangspunten aan te reiken voor eventuele kunsttoepassingen in het gebied.

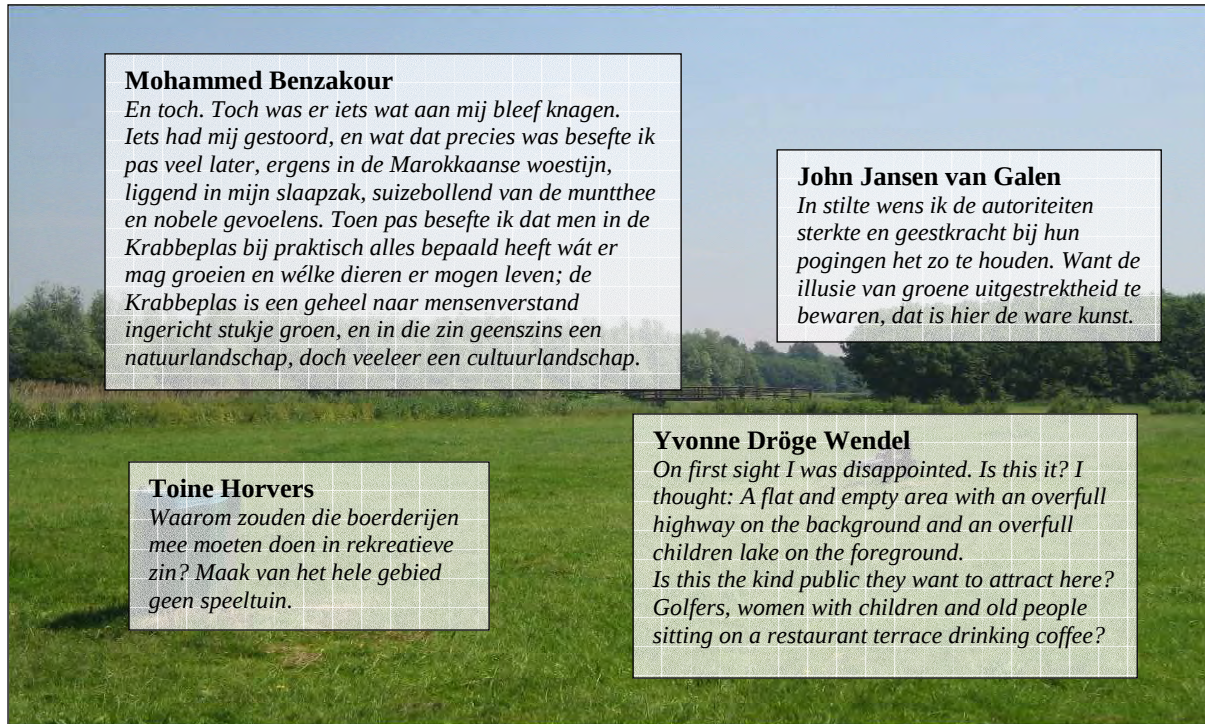
Het interessante van de verslagen van deze ‘expedities’ en de relevantie ervan voor dit onderzoek zit in de verschillende betekenissen die de wandelaars aan het gebied toekennen en de daarbij horende waarderingen. Het gaat hier weliswaar niet om de betekenissen van de omwonenden en de (dagelijkse) gebruikers en recreanten, echter de meerduidelijkheid van betekenissen die aan dit stukje ruimte wordt gegeven is geheel in lijn met de veronderstelde complexiteit wat betreft het produceren en het herdefiniëren van ruimte voor recreatie.

In dit verband is bijvoorbeeld Maarten van Wesemaels bijdrage interessant die zich afvraagt of de Krabbeplas nu een recreatiegebied, een landschap of een park is (2002). Je kunt er zonnen en zwemmen, maar je kunt er te weinig andere dingen om van een echt recreatiegebied te kunnen spreken. De veenweidestructuren (sloot-weiland-sloot) lijken op een landschap, maar het is geen werkend cultuurlandschap. Er is bij de aanleg immers gekozen voor één soort natuur uit één tijdperk, het water is alleen speelwater maar geen bergings-, drink- of zuiveringswater en de boerderijen zijn kantoren, ateliers of bezoekerscentra. De Krabbeplas lijkt volgens Wesemael dan ook het meest op een stedelijk park, zowel vanuit het gebruik als vanuit de positie ten opzichte van de stad Vlaardingen.

Deze bevindingen veronderstellen bepaalde ideeën over wat een recreatiegebied of een landschap zou moeten zijn. Een recreatiegebied is volgens Wesemael blijkbaar een ruimte waar iedere soort recreant terecht kan en een landschap ontstaat uit het (multi)functionele gebruik van de ruimte waarin meerdere lagen van de geschiedenis aanwezig zijn. Vooral wat het landschapsbeeld betreft kunnen er vraagtekens worden gezet bij de waarde van het behouden van het ‘landschap’ zoals dat nu is (zie voor verdere discussie over dit onderwerp paragraaf 5.2). Tegelijkertijd stelt Wesemael echter ook dat een ‘landschap’ en een ‘recreatiegebied’ wel degelijk ‘gemaakt’ kunnen worden, door onder andere de natuur meer op haar beloop te laten, het water meerdere functies en betekenissen te geven en de boer van beheerder van een door een ander bedacht landschap en gebruik te

zien als producent van landschap, recreatie en natuur, die recreatie levert als een door hem zelfgekozen grondgebonden product.

De verschillende expeditieverslagen laten een verscheidenheid aan betekenisverlening zien, waarbij de nadruk bij de één meer ligt bij natuur, tegenover recreatie of landschappelijke waarden bij de ander (zie ook de citaten in afbeelding 5.1).

Afbeelding 5.1: Citaten uit de filosofische expeditie (2002)
 Foto: Francien van Westrenen

Uit de verschillende bijdragen van de wandelaars zijn echter ook een drietal gemeenschappelijke geluiden te selecteren. Het eerste – en dat is tevens het geluid dat in het vervolg van de Case Study Krabbepas de meeste aandacht heeft gekregen – heeft betrekking op de inrichting van het gebied dat veel te geordend, te voorspelbaar, te aangelegd, te onromantisch is. En inderdaad, in het beheersplan van Groenservice Zuid-Holland (GZH) – de beheerder van het gebied – staat tot op detail beschreven welke planten- en diersoorten zich in welke mate waar bevinden en welke vorm van gebruik – van intensief tot extensief – zich waar mag ontplooiën (1999). Tegelijkertijd – en hier wordt in het vervolg van de Case Study veel minder aandacht aan besteed – klinkt uit de verhalen toch ook een bepaalde waardering voor het gebied waar nog een bepaalde rust te vinden is, juist omdat hier niet alle vormen van recreatie gefaciliteerd worden. Beide schijnbaar tegenstrijdige ideeën over de Krabbepas zijn in lijn met de kenmerken van de belevenismaatschappij, waarbij individuele ervaringen zowel kunnen ontstaan in een onvoorspelbare en spannende ruimte tijdens het opgaan in de wilde natuur (escapisme) als in een rustig en idyllisch cultuurlandschap (esthetiek).

Een derde punt van gemeenschappelijkheid bestaat uit de erkenning dat de meeste expediteurs om terughoudendheid vragen als het gaat om het toepassen van kunst in de natuur. Kunst hoort niet in de natuur, de natuur is een kunstwerk op zichzelf. Dit leidt echter

tot een paradox, aangezien men zich juist stoort aan de ‘gemaaktheid’ van het gebied en er geen sprake is van echte natuur of een echt landschap. De conflicten tussen het ‘wildernis natuurbild’ en een eventueel ‘interactief natuurbild’, zoals Dagevos e.a. deze hebben geschetst (zie par. 3.2), komen hier duidelijk tot uitdrukking. In het vervolg van deze analyse zal blijken dat er alleen maar meer nadruk komt op het behouden van het ‘landschap’ en dat een dergelijk beeld van zo’n gebied niet zomaar te veranderen is.

Vanuit de filosofische expedities is in de tweede fase van de Case Study Krabbeplas in februari 2003 een tweedaagse workshop georganiseerd, waarbij drie teams – bestaande uit Paul Combrink, Yvonne Dröge Wendel, Cor Geluk, Govert Grosveld, Rik Herngreen, Joost van Hezewijk, Jan Dirk Hoekstra, Piet de Jonge en John Lonsdale – de opdracht kregen om de mogelijkheden van het huidige programma van de Krabbeplas verder te onderzoeken als ook eventuele alternatieven te ontwikkelen (Didden, 2003; SKOR, 2005b).

Het belangrijkste resultaat van deze workshop was het idee dat een gebied (zowel woonwijk als recreatielandschap) dat volledig door anderen en voor anderen is ingericht niet bijdraagt aan betekenis- en identiteitsvorming onder de bewoners (Herngreen, 2003). Er zou daarentegen moeten worden gezorgd voor nieuwe occupatievormen, waarbij mensen het gebied intrekken om dit opnieuw te gebruiken. Het middel dat hiervoor is bedacht bestaat uit tijdelijke kaveluitgifte voor het ontwikkelen van nieuwe activiteiten (Herngreen, 2003; Didden, 2003). Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan groepen die nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding entameren, educatieve groepen, culturele ondernemers of maatschappelijke groeperingen (SKOR, 2005b).

Vanuit de veronderstelde behoefte van omwonenden en andere potentiële gebruikers om ‘iets anders’ te doen in het gebied, wordt op deze manier dus letterlijk ‘ruimte gemaakt’ voor nieuw gebruik. Overigens is hier – alle goede bedoelingen ten spijt – de opmerking niet misplaatst dat er tot op heden geen overleg heeft plaatsgevonden met bewoners en andere recreanten die veelvuldig van de Krabbeplas gebruik maken. Er is geen enkel onderzoek gedaan naar wat de recreanten nu eigenlijk zelf missen in het gebied. Missen zij eigenlijk wel iets? Of vinden zij de ordentelijkheid van het recreatiegebied juist wel prettig? Het idee van kaveluitgifte is puur ontstaan uit het conceptuele denken van een selecte groep mensen die de opdracht hebben gekregen op zoek te gaan naar nieuwe gebruiksmogelijkheden.

In fase 3 van de Case Study Krabbeplas werkt Esther Didden, in overleg met de adviesraad bestaande uit Bert van Meggelen, Govert Grosfeld en Dees Linders, de bevindingen van de workshop met betrekking tot de kaveluitgifte uit in *“Annex Sensatie”* (2003). Dit heeft geleid tot twee hoofdvragen voor het vervolg van het project (Didden, 2003):

1. Hoe worden mensen verleid plannen en activiteiten te ontwikkelen voor een kavel?
2. Hoe worden mensen verleid het gebied De Krabbeplas in te trekken op zoek naar die nieuwe activiteiten?

Bert van Meggelen heeft dit project bovendien aangegrepen om ook de plattelandsproblematiek onder de aandacht te brengen en introduceert het idee van het programmeren van ‘open ruimte zonder opstallen’: *“is het mogelijk om – naar voorbeeld van gebouwen als de Van Nellefabriek en Las Palmas – ook in onbruik geraakte gebieden nieuw leven in te blazen met een programma?”* (Venhuizen & Van Westrenen, 2006).

De Case Study Krabbeplas heeft zich op deze manier geleidelijk aan ontwikkeld van een algemeen onderzoeksproject naar de betekenissen van recreatiegebieden zoals de Krabbeplas en de mogelijke toepassingen van kunst hierin tot een project met een vrij praktische doelstelling, namelijk het veroorzaken van nieuwe gebruiksvormen door middel van kaveluitgifte. Bovendien is er tegelijkertijd een discussie op gang gezet over mogelijke manieren om ruimte zonder opstallen opnieuw te gebruiken.

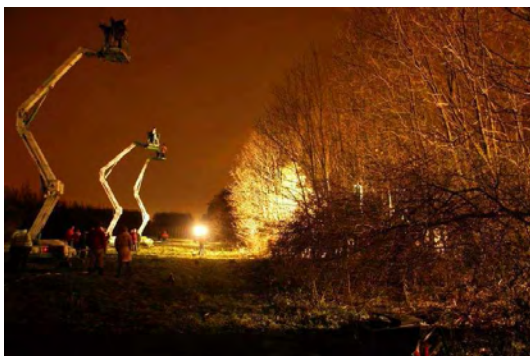
De invulling van deze doelstellingen dient plaats te vinden in een drietal pilots, waarvan de eerste heeft plaatsgevonden in december 2005. Buro MA.AN (stedenbouw en beeldende kunst) en Martine Herman (kunst in de openbare ruimte) hebben hier als eerste invulling aan gegeven door middel van *“De Grote Beheershow – een boeiend spektakel rondom het dagelijks onderhoud van recreatiegebied Krabbeplas in Vlaardingen”* (TV-programma HENK, 2005). Zij hebben er voor gekozen om (nog) niet in te gaan op ander gebruik, maar om een ander gezicht van het gebied te laten zien. Om het gebied zo geordend en netjes te houden, vindt er achter de schermen immers uitvoerig onderhoud plaats wat de recreant zich vaak niet realiseert. In samenwerking met Florentijn Hofman heeft men er daarom voor gekozen om door middel van een spectaculaire lichtshow en hoogwerkers het uitdunnen van de bossen te transformeren tot een culturele activiteit (SKOR, 2005a).

“De Grote Beheershow” is het eerste zichtbare resultaat van een langdurige studie naar nieuwe betekenissen en kunsttoepassingen voor het recreatiegebied de Krabbeplas. Het gebied is hiermee bij de bewoners onder de aandacht gebracht, maar daadwerkelijke veranderingen van de betekenis van het gebied zullen hierdoor nauwelijks hebben plaatsgevonden. Wellicht dat de kunstmatigheid van het gebied hiermee nog eens extra werd benadrukt.

Afbeelding 5.2: *De Grote Beheershow*

Bron: www.skor.nl Fotograaf: Frank Hanswijk

Afbeelding 5.3: *De Grote Beheershow*

Bron: www.skor.nl Fotograaf: Tom Pilzecker

Voor de volgende pilot, waarvoor Bureau Venhuizen is ingeschakeld, bestaat nadrukkelijk het verzoek om de aandacht te richten op *nieuw gebruik* van de Krabbeplas *door nieuwe*

doelgroepen (SKOR, 2005b). Hierbij wordt van Hans Venhuizen verwacht “dat hij een conceptueel kader ontwikkelt dat ingaat op de vraag op welke wijze de kavels in het gebied opnieuw betekenis kunnen krijgen door ze tijdelijk ter beschikking te stellen aan (Vlaardingse) instellingen en/of bewoners” (SKOR, 2005b).

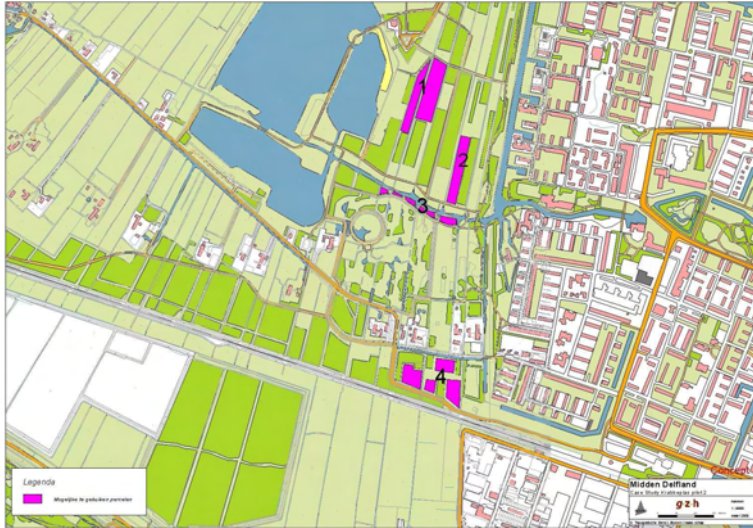
Venhuizen erkent echter dat beheer van het bestaande en nieuw gebruik niet los van elkaar te zien zijn en dat ook het ontwerp hiermee samenhangt. Een ingreep in één van de drie aspecten (beheer, gebruik, ontwerp) heeft altijd invloed op (één van) de andere. Een project over nieuwe recreatievormen dient dan ook gestart te worden vanuit een onderzoek naar hoe dat nieuwe er uit ziet en welke ruimtelijke invloeden daarmee gepaard gaan (Venhuizen & Van Westrenen, 2006). Vanuit deze gedachte is het idee ontstaan om de “Neufert voor nieuwe recreatie” op te stellen om een schakel te vormen tussen het gebruik en het ontwerp en daarmee de schakel tussen – in de terminologie van de eerste pilot – “De Grote Gebruikshow” en “De Grote Ontwerpschouw” (Venhuizen & Van Westrenen, 2006). Immers, wat voor het beheer kan – het vastleggen van welk type beheer waar nodig is – zou ook voor het (recreatieve) gebruik kunnen. De Neufert¹⁴ is een standaardwerk voor architecten, waarin alle normen en gegevens op het gebied van de maatvoering bij het ontwerpen staan (Voigt, 1995: 58), ontdaan van iedere ruimtelijke context. Met een knipoog naar de geordende manier waarop de Krabbeplas is gepland en wordt beheerd, zou de *Neufert voor nieuwe recreatie* op een schematische manier kunnen aangeven wat de ruimtelijke mogelijkheden en het ruimtebeslag zijn van de nieuwe recreatievormen. De “Neufert voor nieuwe recreatie” zou hiermee niet alleen voor de Krabbeplas, maar ook voor andere recreatiegebieden in Nederland als voorbeeld kunnen dienen, aangezien ruimtelijke planners zich steeds meer geconfronteerd zien met het onvoorspelbare recreatiegedrag van mensen (Venhuizen & Van Westrenen, 2006).

Terecht wordt hier de vraag gesteld wat ‘nieuwe recreatie’ überhaupt is. Telkens wordt er gesproken over nieuwe gebruiksvormen en nieuwe recreatie die afwijkt van de activiteiten waar de Krabbeplas ooit voor is ontworpen – zwemmen, zonnen, surfen, wandelen, fietsen. Toch lijkt alleen surfen niet meer ‘in’ te zijn, want de overige activiteiten vinden er nog volop plaats en ieder recreatieonderzoek bevestigt dat wandelen en fietsen in het hele land nog steeds de meest populaire recreatievormen zijn.

Publicaties met betrekking tot de zogenaamde belevenismaatschappij en de recreant die op zoek gaat naar belevenissen in de groene ruimte zijn er veelvuldig (zie h.3) en dat er steeds nieuwe recreatievormen ontstaan valt uiteraard niet te ontkennen, maar moet dat allemaal plaatsvinden in de Krabbeplas? Die nieuwe activiteiten ontstaan vaak op plekken die daar oorspronkelijk helemaal niet voor bedoeld zijn, zoals de Maasvlakte, of worden gefaciliteerd in themaparken en tijdens (grote) evenementen. Dit zijn echter activiteiten waarvoor in de Krabbeplas geen plaats is en hoogstwaarschijnlijk ook niet gewenst. Dus waarom moet er dan iets veranderen? Waarom moet er nieuw gebruik komen? En bestaat er bovendien niet het gevaar dat een ruimtelijke aanpassing voor nieuw gebruik over tien, twintig of dertig jaar weer net zo verouderd is?

¹⁴ De architect Ernst Neufert schreef in 1936 de *Bauentwurfslehre*, die bij wijze van objectiviteit nog steeds wordt gebruikt door architecten en inmiddels bekend staat als *De Neufert* (Voigt, 1995).

Het lijkt erop dat een eenmaal ingegeven doelstelling – in dit geval het veroorzaken van nieuw gebruik – niet zomaar meer los te laten is en een eigen leven gaat leiden. De enige manier om in dit geval nog te zorgen voor een enigszins zinvolle invulling van het project is op zoek te gaan naar manieren om dergelijke recreatiegebieden een grotere flexibiliteit met betrekking tot gebruiksmogelijkheden te geven. Dit is geen eenvoudige opgave en vraagt waar mogelijk om bestaande ideeën over beheer en inrichting los te laten. Het voorstel van (tijdelijke) kaveluitgifte lijkt een eerste stap in de goede richting.

Het GZH heeft haar bereidheid tot medewerking getoond via het aanwijzen van vier plekken in de Krabbeplas waar kavels gebruikt kunnen worden voor nieuwe activiteiten.

Afbeelding 5.4: Percelen voor programmering

Bron: GZH

Het ‘Neufert-onderzoek’ is een conceptuele manier van denken die waarschijnlijk niet tot de verbeelding spreekt van de gemiddelde recreant en daarmee niet direct zal leiden tot nieuw gebruik. Bureau Venhuizen heeft er daarom voor gekozen om deze twee zaken los te koppelen en de locaties 1 en 2 te gebruiken als ‘Neufert-testkavels’ en de kavels op locatie 3 beschikbaar te stellen aan bewoners en verenigingen (zie afbeelding 5.4). Hiervoor is de publiekscampagne “*Claim*” in het leven geroepen, die mensen in Vlaardingen moet aansporen om een plan in te dienen voor nieuw (recreatief) gebruik op één van de kavels, welke dan in het voorjaar van 2007 uitgewerkt kunnen worden.

De titel “*Claim*” heeft in sociaal-geografische termen betrekking op het aanspraak maken op en het domineren van een bepaalde ruimte, al dan niet door middel van een bepaald gebruik. In de Krabbeplas zijn op dit moment verschillende ruimteclaims aanwezig, van de boer en zijn weilanden tot het uitspreiden van het handdoekje voor een zonnebad door de recreant, de graffiti op het toilethokje en het gebruiken van klinkers uit de weg om een barbecueplaats te creëren op een plek waar open vuur verboden is. *Claim* als aansporing om mensen een kavel opnieuw te laten gebruiken wijst op het willen teruggeven van de ruimte aan de mensen voor wie deze oorspronkelijk is aangelegd. Het duidt op het beeld dat de Krabbeplas nu niet van de gebruikers is maar van de beheerder van het gebied – wat juridisch gezien waarschijnlijk ook juist is, maar wat niet bijdraagt aan een waardevolle betekenis van het gebied voor de omwonenden.

Echter, is hier niet sprake van een ‘schijnclaim’? GZH geeft dan wel de ruimte voor nieuwe activiteiten, de ruimte mag er echter niet door worden veranderd. Aan het einde van het

project dient alles weer netjes opgeruimd te worden en de lege kavels in hun oorspronkelijke staat te worden achtergelaten.

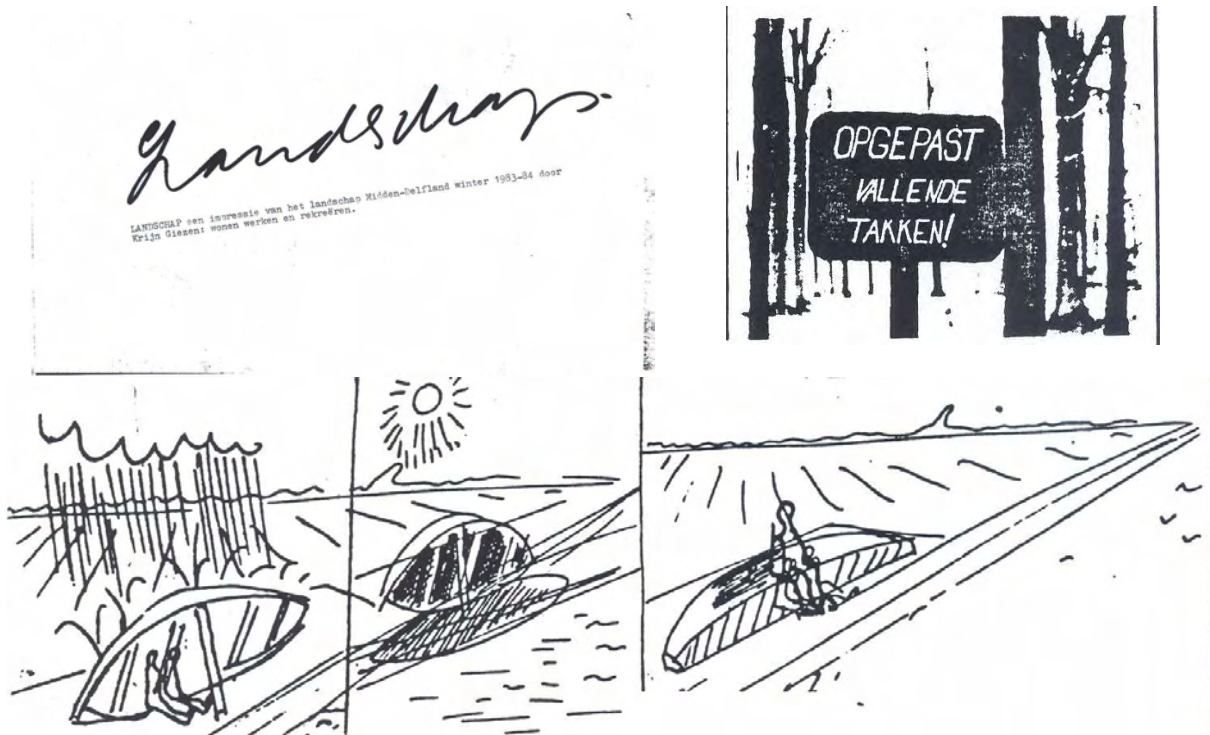

Afbeelding 5.5: Flyer "Claim" en "Blauwalgdag"

Het project wordt hiermee gereduceerd tot iets wat de bedenkers van de kaveluitgifte nooit zo hebben bedoeld: *"Er mogen resten worden achtergelaten die nog enkele jaren zichtbare sporen kunnen vormen, en dan vervallen zijn. Duurzame materialen moeten worden verwijderd. [...] Occupaties die bijzonder blijken te worden gekoesterd kunnen worden verlengd"* (Herngreen, 2003). Bovendien lijkt het een paradoxaal idee om binnen een ingekaderde ruimte die niet mag worden veranderd, de mogelijkheid te scheppen om nieuwe recreatievormen te ontwikkelen die gebaseerd zijn op vrijheid, individualiteit en onvoorspelbaarheid. De vraag 'hoe plan je het onvoorspelbare' doet hier weer zijn intrede.

Krijn Giezen, één van de kunstenaars die begin jaren tachtig is gevraagd een bijdrage te leveren aan de Reconstructie van Midden-Delfland, heeft toentertijd al een voorstel ingediend dat sterk doet denken aan de huidige roep om meer vrijheid. Zijn voorstel verdween in een la, maar lijkt mij desondanks de moeite waard om in het kader van dit onderzoek aandacht aan te besteden, aangezien Krijn Giezen wellicht één van de eersten was die een pleidooi hield voor informeel ruimtegebruik: *"Giezen liet zien hoeveel kan in het landschap als niet alles is voorgeprogrammeerd, en hoeveel minder beslag dat op het landschap legt"* (Schwartz, 2003). In zijn boekje *"Midden-Delfland"* houdt Giezen een pleidooi voor *"spontane recreatie"*, waarbij mensen zelf aan het recreëren vormgeven en er de plaats voor bepalen (1984). Er is op dit moment te veel geregeld, er zijn borden die vanzelfsprekende zaken regelen en er zijn te veel standaard ontworpen voorzieningen voor recreatie die meestal storend zijn in het landschap. Volgens Giezen zijn mensen creatief genoeg om met meegenomen en in de natuur voorhanden materialen te improviseren, waardoor een dukdalf verandert in een vissteiger en een omgekeerde boot als schuilhut kan dienen (1984).

De vraag rijst dan wat de Reconstructiecommissie destijds heeft bewogen om het voorstel van Krijn Giezen naast zich neer te leggen in het voordeel van Lambalk's ontwerp van de surfplas. Een mogelijke verklaring hiervoor moet mijns inziens gezocht worden in de context waarin het project zich bevond ruim twintig jaar geleden. De Reconstructie was immers bedoeld om onder meer recreatiegebieden in de uitloopgebieden van de steden aan te leggen vanuit functionele principes. Een gedachte als die van Giezen, waarbij in feite gepleit wordt voor 'niets doen' en alles aan de recreant zelf over te laten, strookt niet met de functionele gedachtegang en spreekt minder tot de verbeelding dan een 'mooi ontwerp'. Daarbij zou het beeld ook een meer letterlijke betekenis gehad kunnen hebben wat het voorstel zelf betreft; het boekje "*Midden-Delfland*" bestaat namelijk uit een reeks zwart-wit foto's en tekeningetjes, ondersteund met korte teksten in typemachineschrift en wat krasserige krabbels. Het voorstel wekt hierdoor wellicht eerder de indruk van een aantekeningenboekje dan van een ontwerpvoorstel voor de toepassing van kunst in het landschap. Je zou dus kunnen zeggen dat het Krijn Giezen niet is gelukt om met behulp van representaties de heersende concepten van recreatief ruimtegebruik te veranderen.

Afbeelding 5.6: Giezens *Midden-Delfland*
Bron: Giezen, K. (1984), "*Midden-Delfland*".

In het licht van de huidige ontwikkelingen op het gebied van recreatie, waarin aspecten van vrijheid, individualiteit en onvoorspelbaarheid een hoofdrol spelen, beginnen Giezens ideeën weer een bepaalde relevantie te krijgen. Vragen deze ontwikkelingen immers niet om het loslaten van het steeds maar willen bestemmen van bepaalde ruimtes voor bepaald gebruik?

Het feit dat Giezens voorstellen niet zijn uitgevoerd geeft aan dat een bestaand beeld over ruimtelijke inrichting niet zomaar te veranderen is door middel van alternatieve representaties. De vraag is nu of het kunstproject Krabbeplas dit wel kan?

Naast de *“Neufert voor nieuwe recreatie”* en de publiekscampagne *“Claim”* is er onder regie van Bureau Venhuizen en mede vanuit de door Bert van Meggelen gestelde doelstelling om de plattelandsproblematiek onder de aandacht te brengen een derde thema aan de Case Study Krabbeplas toegevoegd. Ook Venhuizen is het opgevallen dat er vaak plannen worden ontwikkeld, zonder dat er daadwerkelijk sprake is van een probleem dat daarmee wordt opgelost. Er wordt vaak een probleem gedefinieerd, zonder dat daar daadwerkelijk onderzoek naar is verricht en de noodzaak van een ruimtelijk plan ver te zoeken is.

Het enige probleem dat het functioneren van de Krabbeplas als recreatiegebied in de weg staat, is het jaarlijks opkomen van de giftige blauwalg in het water. Hierop wordt ieder jaar gereageerd met het neerzetten van een waarschuwbord, waardoor een groot deel van de zomer de Krabbeplas onbruikbaar is voor recreatie.

Afbeelding 5.7 t/m 5.10: Referentiebeelden voor een helofytenfilter
Bron: <http://www.compris.nl/eco/thesis.php>

Bureau Venhuizen wil laten zien dat een dergelijk probleem en het oplossen daarvan juist kan worden gebruikt om het landschap te verfraaien en zelfs nieuwe gebruiksmogelijkheden te creëren. In een gesprek met Vincent Kuypers van Alterra (2006) ontstaat het idee om de Krabbeplas meer in verband te brengen met de stad Vlaardingen door de doorstroom van het water te verbeteren en het aanleggen van een helofytenfilter. Een helofytenfilter bestaat uit een slotensysteem waarin riet en andere waterplanten groeien waardoor het water gezuiverd wordt. Een dergelijk systeem zou de kans op het ontstaan van blauwalg in het water aanzienlijk terugdringen. Deze oplossing is echter voornamelijk interessant, omdat het een mooi landschapsbeeld oplevert dat vrij toegankelijk is en waaromheen uitvoerig gerecreëerd kan worden. Door de functie die dit landschap heeft voor het recreatiegebied, krijgt het bovendien een duidelijke betekenis voor de recreant en creëert het mogelijkheden om het gebied opnieuw te ‘belevén’.

De zogenaamde ‘kick-off’ van het project heeft onder de toepasselijke naam *“Blauwalgdag”* plaatsgevonden op 18 november 2006. Mensen kunnen vanaf die dag plannen indienen voor het gebruik van één van de kavels en er heeft tevens een verkennende discussieronde plaatsgevonden onder allerlei deskundigen over manieren waarop een landschap als Midden-Delfland een nieuwe functie kan krijgen. Het zoeken naar problemen in het gebied die naar analogie van de blauwalg kunnen bijdragen aan nieuwe gebruiksmogelijkheden vormde hierbij een centrale vraag.

Om de start van het project ook een ‘beeld’ mee te geven is op deze dag een tekening van kalklijnen op de ligweide van de Krabbeplas onthuld, waarin op een

schematische manier het idee van de rietfilter is uitgebeeld. Vanuit twee hoogwerkers konden bezoekers onder het genot van een blauw drankje de tekening bekijken, die dankzij de regen gedurende de dagen ernaar van slechts zeer tijdelijk karakter was.

Afbeelding 5.11: *Blauwalgtekening uit de lucht*
Foto: Gerco de Ruijter

Afbeelding 5.12 t/m 5.14:
Impressies Blauwalgdag

Er is hier dus sprake van het letterlijk tekenen in het landschap om een beeld teweer te brengen voor toekomstig gebruik en ontwerp. Of dit beeld daadwerkelijk wordt opgepakt en aanspoort tot een verandering in het denken over de inrichting en het beheer van de Krabbeplas of zelfs een werkelijke herinrichting moet nog blijken. Wel is duidelijk dat hier wordt geprobeerd door middel van ruimtelijke representaties een manier van (ruimtelijk) denken te veranderen en te inspireren tot creativiteit in ruimtelijke veranderingsprocessen.

5.2 Midden-Delfland: een authentiek landschap?

In het eerste deel van deze thesis is gesproken over maatschappelijke ontwikkelingen – al dan niet op gebied van recreatie – die erop wijzen dat landschappen veranderen van een resultaat van productie in verhandelbare goederen. De natuur en groene ruimte worden steeds vaker gezien als decor voor andere activiteiten die niet rechtstreeks aan die ruimte gebonden zijn. De illusie van echtheid lijkt hier belangrijker te worden dan de realiteit.

Deze ontwikkelingen spelen zich ook af in Midden-Delfland en Hans Venhuizen werd hier voor het eerst mee geconfronteerd toen bleek dat de door dioxine vervuilde grond – in recreatiegebied de Krabbeplas, maar hoogstwaarschijnlijk ook in andere delen van Midden-Delfland¹⁵ – niet geschikt is voor het verbouwen van voedsel. Eind 2004 mochten een aantal boeren zelfs tijdelijk hun melk niet verkopen, vanwege een te hoog dioxinegehalte in het gras (AD, 2005).

In hoeverre is het in zo'n gebied nog zinvol om via allerlei subsidieregelingen het beeld van het 'authentieke' platteland te behouden? In de *"Gebiedsvisie Midden-Delfland® 2025"* – die wordt gezien als het antwoord op de in 2008 aflopende Reconstructiewet – wordt het besef benadrukt *"dat dit unieke landschap behouden, beschermd en versterkt moet worden"* (Gemeente Midden-Delfland, 2005: 7). Om dit landschap te behouden en te versterken en om het gebied open en groen te houden is in het jaar 2000 het Groenfonds Midden-Delfland in het leven geroepen. In 2006 heeft deze stichting van de Europese Commissie officieel toestemming gekregen om boeren te betalen voor het leveren van groene diensten (Europese Commissie, 2006). Hiervoor is een lijst gedetailleerde maatregelen – betrekking hebbende op natuur/biodiversiteit, onderhoud van landschapselementen en cultuurhistorische elementen – opgesteld, die aangeeft waarvoor boeren bij het Groenfonds terecht kunnen voor een vergoeding (Vockestaert, 2006).

Dit betekent dat vanuit deze constructie van vergoedingen al bij voorbaat is vastgelegd welke elementen een plaats (kunnen) krijgen binnen het Midden-Delflandse landschap en welke er niet thuishoren. Het landschap wordt zo indirect net zo gepland als het recreatiegebied de Krabbeplas. De dynamiek in het landschap is hier ver te zoeken. De vraag is nu of we dit (moeten) willen en hoe lang een dergelijk systeem houdbaar is. Hoeveel (geld) hebben wij – de recreant – over om een landschapsbeeld te behouden dat zijn oorspronkelijke functie kwijtraakt? Hoe kunnen nieuwe betekenissen en functies voor deze ruimtes ontstaan, zodat het landschap niet op slot hoeft? Welke vormen van nieuw rendabel gebruik zijn er mogelijk, zonder dat de geschiedenis hoeft te worden uitgewist? Vragen waar (vooralsnog) geen eenduidig antwoord op te geven valt.

5.3 Conclusies: een nieuwe betekenis voor de Krabbeplas?

Spatial practices, representations of space en representational spaces; een drie-eenheid die volgens Lefebvre in onderlinge wisselwerking zorgt voor de productie van ruimte. Een ruimte krijgt zijn betekenis niet alleen door het (dominante) gebruik en wordt ook niet enkel geconstrueerd door middel van representaties. Wel lijkt het immateriële aspect van de ruimte in beeld en verhaal aan belang toe te nemen ten opzichte van de fysieke verschijningsvorm. Hoe verhouden deze drie dimensies van de ruimte zich in de zoektocht naar nieuwe betekenissen voor de Krabbeplas?

¹⁵ Navraag bij de Voedsel en Waren Autoriteit (VWA), het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), de DCMR Milieudienst Rijnmond en het Ministerie van VROM heeft slechts een toezegging opgeleverd dat er thans onderzoek plaatsvindt naar mogelijke bevuilding, maar dat hier nog geen resultaten over bekend zijn.

Spatial practices

De dagelijkse ruimtelijke praktijken in de Krabbepas kunnen op verschillende manieren bijdragen aan de productie en reproductie van het recreatiegebied als zodanig. Allereerst zorgen uiteraard de dagelijkse recreanten die er voornamelijk in de zomer komen om te zwemmen, zonnen, fietsen en wandelen voor het herhaaldelijke beeld van een recreatiegebied dat bedoeld is voor deze activiteiten. Dagelijks en welhaast routinematig ruimtelijk gedrag zorgt als het ware voor de reproductie van de reeds bestaande betekenis van het gebied.

In theorie zou een (al dan niet massale) verandering in dit gedrag kunnen zorgen voor nieuwe functies en betekenissen. Los van het feit dat een dominant beeld echter niet zomaar verandert, wordt een recreatieve gedragsverandering ook bemoeilijkt door een andere *spatial practice*, namelijk die van de beheerder GZH. Door middel van het dagelijkse fysieke onderhoud van het gebied wordt enerzijds het beeld van het 'authentieke' platteland in stand gehouden – door het maaien van de kavels en het in stand houden van de juiste vegetatie – en anderzijds wordt het recreatieve gebruik geconditioneerd door het strikte beheer van de ruimte.

Representations of space

Volgens Lefebvre – en eveneens volgens Shields – gaat het bij ruimtelijke representaties om de ruimtelijke concepten en waarheidsclaims van wetenschappers en beleidsmakers. Met betrekking tot de Krabbepas kan hier dus gesteld worden dat de inrichtingsplannen vanuit de Reconstructie inclusief de gedetailleerde zonering van het gebied een belangrijke stempel hebben gedrukt op deze ruimte. De ruimte is precies volgens deze plannen ingericht en wordt ook op die manier gebruikt. Het vertrouwen in maakbaarheid lijkt hier dus niet ongegrond. Het opnieuw veranderen van deze ruimte zonder fysieke ingrepen echter, lijkt een veel moeilijkere, zo niet onmogelijke opgave.

Harvey spreekt in zijn *'grid of spatial practices'* als het gaat om ruimtelijke representaties ook over de mentale beelden van individuen, zogenaamde *mental maps*. Aangezien het hier echter gaat om representaties die alleen op mentaal en individueel niveau bestaan, komen deze mijns inziens pas tot uitdrukking in de derde dimensie van ruimte, de *representational spaces*.

Representational spaces

Deze *thirdspace*, zoals Soja deze noemt, is de ingewikkeldste maar tegelijkertijd ook de meest interessante ruimte in het kader van dit onderzoek, omdat hier de onderlinge relaties tussen betekenis en materie het meest prominent aanwezig zijn. Het is de ruimte waarin alternatieve en vaak ook symbolische ruimtelijke activiteiten plaatsvinden die kunnen leiden tot veranderingen in het denken over ruimte en de daarbij horende betekenissen. Het zijn ruimtes die aansporen om de heersende concepten van ruimte te laten vallen voor nieuwe.

Het lijkt erop dat deze dimensie van ruimte bij uitstek geschikt is om veranderingen van ruimtelijke betekenissen teweeg te brengen. Ondanks dat dit volgens de theorie idealiter ontstaat in ruimtegebruik dat afwijkt van het gebruik dat hoort bij de dominante betekenis, is er bij de Krabbepas voornamelijk sprake van beleidsmakers en de door hun ingeschakelde kunstenaars die proberen deze veranderingen te veroorzaken. Het daadwerkelijk afwijkende

gebruik dat wellicht tot deze categorie gerekend kan worden blijft volgens mij beperkt tot hier en daar wat graffiti en ‘illegaal’ barbecuen.

Het aansporen tot het laten vallen van heersende ruimtelijke concepten voor nieuwe is ook geprobeerd tijdens de Blauwalgdag, door middel van het aanbrengen van een tekening in het landschap die een nieuw landschap verbeeldt. Behoort het toepassen van kunst om ruimtelijke activiteiten te belichten of te creëren – zoals het verheven van het beheer tot een culturele activiteit en het met behulp van een tekening aansporen tot nieuwe ontwerpen voor de inrichting – dan niet ook tot de *representational spaces*? Feit is in ieder geval dat kunst steeds vaker wordt ingezet om dergelijke veranderingen in de betekenissen van ruimte teweeg te brengen. Het moet nog blijken of dit werkt – voor de Krabbeplas maar ook in andere gebieden – maar het kan wel aansporen tot andere manieren van denken, die vanuit de beleidsmaker gezien misschien niet zo voor de hand liggen.

Met behulp van deze driedeling kan vanuit de analyse van de Case Study Krabbeplas het volgende worden geconcludeerd met betrekking tot de (re)constructie van deze recreatieve ruimte. Het feit dat het hierbij gaat om een herdefiniëring van een bestaand recreatiegebied, lijkt een belangrijke rol te spelen in de manier waarop de drie dimensies zich ten opzichte van elkaar verhouden en de invloed van de afzonderlijke dimensies in de constructies van nieuwe betekenissen.

Vanuit de productie/constructie van ruimte bezien spelen er twee elkaar tegenwerkende processen in de Krabbeplas: enerzijds de reproductieve *spatial practices* bestaande uit dagelijkse recreatieve activiteiten en beheermaatregelen en anderzijds het streven naar *representational spaces* door middel van de inzet van kunst omwille van het creëren van nieuwe (recreatieve) betekenissen. Een belangrijke kwestie in de constructie van nieuwe recreatieve betekenissen is dan de vraag in hoeverre kunstmatige pogingen om de Krabbeplas nieuwe betekenissen te verlenen sterker zijn dan de reproductieve activiteiten die de bestaande beelden van het gebied in stand houden.

In het volgende hoofdstuk staat de productie van Park Lingezegen centraal: In hoeverre wijken de hierboven beschreven ruimtelijke constructieprocessen af wanneer het gaat over een nog te creëren recreatiegebied?

PARK LINGEZEGEN: EEN PLAN VAN FORMAAT

“Ook het park is onzichtbaar. Het beoogde Park Over-Betuwe, dat bedacht is als bufferzone tegen de oprukkende verstedelijking, bestaat nog niet en er is evenmin bestuurlijke zekerheid over het toekomstige programma. Daarnaast doet het huidige gebied door zijn hybride karakter met weilanden, glastuinbouw, Vinex-wijken in aanbouw en golfparken in de verste verte niet denken aan een conventioneel park.”

Rita Brons¹⁶

“Park Over-Betuwe”; “Park Lingezegen”; en nu “Park Lingezegen”, de derde naam al voor een park dat tot nu toe alleen maar bestaat in visies, plannen, ontwerpen en ideeën. Tussen Arnhem en Nijmegen moet een park met een oppervlakte van zo’n 1500 hectare ontstaan, *“Een park van formaat”*, zo luidt de brochure (Stuurgroep Park Lingezegen, 2007).

Een recreatiegebied van een dergelijke omvang – dat qua grootte te vergelijken is met het Amsterdamse Bos – zal het voorstellingsvermogen van de mens wellicht te boven gaan om erkend te worden als een stadspark. Nog moeilijker is het echter om een dergelijk park te laten leven wanneer de aanwezige ruimte nog niet tot de verbeelding spreekt. De ruimte moet letterlijk nog worden gemaakt.

Het Park berust op dit moment dus geheel op representaties van de ruimte, die geen betrekking hebben op de bestaande betekenis van het gebied maar op een toekomstbeeld. Hoe komt een dergelijk beeld tot stand? En welke doelstellingen en redenen liggen aan een dergelijk project ten grondslag?

6.1 *“Een park van formaat”*

Het idee voor een regionaal park tussen Arnhem en Nijmegen is reeds in 1995 ontstaan bij de Actualisatie van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VINAC). Hierbij zijn afspraken gemaakt met betrekking tot de financiering van een strategisch groenproject van 470 hectare en 70 hectare groene verbindingen (Provincie Gelderland, 2004). Vervolgens heeft het vanwege een bestuurlijke impasse echter bijna 10 jaar geduurd voordat de provincie Gelderland het voortouw nam om het project op gang te brengen.

Het beeld van het toekomstige park dat op dit moment bepalend is voor alle gesprekken, discussies, visies, voorstellen en plannen komt voort uit een ontwerp van H+N+S Landschapsarchitecten dat in 2005 tot stand is gekomen, in samenwerking met Karen de Groot (landschapsarchitect) en Palmboom & van den Bout stedenbouwkundigen en dat bestaat uit een actualisering en uitwerking van een ontwerp uit 2002, eveneens door H+N+S (Hoekstra e.a., 2006: 3; Venhuizen, 2006: 15).

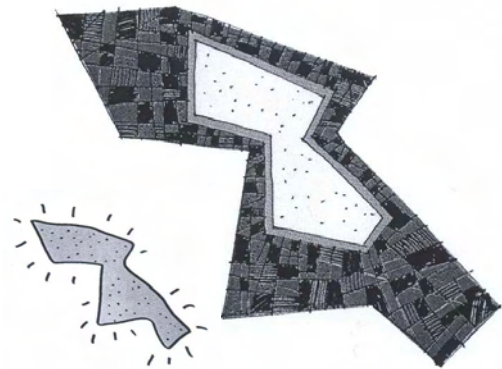
¹⁶ Inleiding in: Venhuizen, H. (2006), *“Limes – de toekomst van de geschiedenis”*, p. 4.

In het eerste ontwerp van Park Over-Betuwe – de eerste voorlopige naam van het park – waarin sprake was van een oppervlakte van zo'n 1250 hectare, bestond de voornaamste doelstelling uit het bieden van tegenwicht aan de versnippering en eenvormigheid van het Over-Betuwschap. Deze te ontwikkelen groene schakel tussen de stedelijke gebieden schept bovendien – aldus H+N+S (2002) – *“mogelijkheden voor duurzaam natuur- en waterbeheer en vormt tegelijkertijd een recreatiegebied van formaat. Er blijft ook ruimte voor landbouwactiviteiten die bijdragen aan de aantrekkelijkheid van het gebied”*. Om verdere verstedelijking tegen te gaan, zo staat er in het plan, moet er worden geïnvesteerd in het landschap waardoor plaats voor rust, ruimte, recreatie en voor landschappelijke en ecologische kwaliteit wordt gegarandeerd (H+N+S, 2002).

Om deze doelstellingen te realiseren zijn aanknopingspunten gezocht bij enerzijds de natuurlijke mogelijkheden van het gebied – stroomruggen en komgebieden – en anderzijds bij het feit dat het park komt te liggen in een stedelijke regio en het park dus rust en ruimte moet uitstralen, maar tegelijkertijd ook in elementen moet laten zien hoe mensen vormgeven aan natuur (H+N+S, 2002).

Afbeelding 6.1: Plankaart Park Over-Betuwe 2002
Bron: H+N+S Landschapsarchitecten, 2002

Afbeelding 6.2: Park Over-Betuwe 2002 schematisch
Bron: H+N+S Landschapsarchitecten, 2002

Deze doelstellingen hebben een uitwerking gekregen in een ruimtelijk concept dat bestaat uit een groot, open centrum – het zogenaamde Waterrijk – dat wordt begrensd door een Singel. Het park wordt hiermee opgebouwd uit een drie-eenheid: doordat de Singel (1) de grote maat van het park beleefbaar maakt en mogelijkheden geeft voor een ‘rondje Over-Betuwe’ is deze van cruciaal belang voor het park; het Waterrijk (2) kenmerkt zich door de grote maten en openheid, waar ruimte is voor natte natuur en landbouw; en het derde element van het park bestaat uit een fijnmaziger Landschapsmozaïek (3) buiten de Singel.

Daarnaast wordt er aandacht besteed aan een uitgebreid recreatief netwerk en is er plaats voor bijzondere parkruimtes op archeologische vindplaatsen (H+N+S, 2002).

In opdracht van de Provincie Gelderland is het ontwerp van Park Over-Betuwe in 2005 onderworpen aan een actualisering en verdere uitwerking. De doelstelling die hierbij is geformuleerd berust op het van oudsher agrarische landschap *“on speaking terms”* te laten komen met de stedelijke omgeving (Hoekstra e.a., 2006: 3). Hoe een regionaal park *on speaking terms* komt met de stedelijke omgeving wordt niet exact uitgelegd, maar wellicht dat men probeert het gebied weer een betekenis te geven voor de stedelingen. Een samenhangende groene eenheid zou tegemoet kunnen komen aan nieuwe maatschappelijke wensen voor de meer dan 160.000 mensen die over tien jaar in dit gebied zullen wonen (Hoekstra e.a., 2006: 3). Voor dit herontwerp – dat volgens H+N+S doet denken aan Herman Hertzberger en zijn herontwerp van de Vredenburg in Utrecht – zijn een vijftal hoofdthema's meegegeven (Hoekstra e.a., 2006: 5):

1. Het park mag niet als een los project worden gezien, maar moet onderdeel uitmaken van de hele stedelijke ontwikkeling en de groenstructuur van de Over-Betuwe.
2. De potenties van het water (berging, zuivering en retentie) moeten in het ontwerp worden verzilverd.
3. Er moet duidelijkheid komen over de acceptabele hoeveelheid bebouwing in het park, die echter wel moet bijdragen aan de parkontwikkeling.
4. Bij het ontwerp moet het gaan om een kader dat in de loop van de tijd – door overheidsprojecten en particuliere initiatieven – kan groeien. Het plan moet dus niet vlakdekkend zijn, maar andere partijen uitdagen en verleiden mee te doen en te investeren.
5. Een uitwerking van de programmatische aspecten: *“Op welke gebruikersgroepen richt het park zich en welke recreatieve voorzieningen en welke gebruiksintensiteiten horen daarbij?”* (Hoekstra e.a., 2006: 5).

In het plan wordt bovendien benadrukt dat ondanks de schaalvergelijking met het Amsterdamse Bos (1000 ha.), er bij Park Over-Betuwe sprake is van een uniek project, aangezien dit niet door de overheid wordt aangelegd, maar in de loop van tijd kan groeien vanuit verschillende initiatieven en investeringen (Hoekstra e.a., 2006: 7). Mede vanuit deze gedachte – dat het park geleidelijk moet ontstaan – is het echter opvallend dat de uitwerking van het plan op een betrekkelijk gedetailleerde manier aangeeft hoe dit eruit moet zien (zie ontwerp hieronder). Daarnaast lijkt het tegenstrijdig dat ervoor is gekozen het vijfde thema – de programmatische aspecten – te laten behandelen in een separate notitie van de Provincie (Hoekstra e.a., 2006: 5). Dient het toekomstige gebruik immers niet leidend te zijn in het ontwerp van de ermee gepaard gaande ruimtelijke inrichting?

In het herziene ontwerp is gekozen voor vier deelgebieden, De Park, Het Waterrijk, Het Landbouwland en De Buitens, om een *“heldere zonering”* teweeg te brengen (Hoekstra e.a., 2006: 10). Deze gebieden vormen volgens de ontwerpers logische eenheden in landschappelijk opzicht, *“die samenhangen met de eigenschappen van de ondergrond”* (Hoekstra e.a., 2006: 10). Deze indeling zorgt derhalve voor een duidelijke zonering *“voor*

specifieke vormen van gebruik” (Hoekstra e.a., 2006: 10). Inmiddels is er een vijfde deelgebied aan het ontwerp toegevoegd – De Woerd – waardoor er een ecologische verbinding teweeg wordt gebracht tussen de Linge en de Waalwaterwaarden (Béguin, 2007; Stuurgroep Park Lingezegen, 2007: 14).

Afbeelding 6.3: De vier deelgebieden

Bron: Stuurgroep Park Lingezegen, 2007, p. 2.

Afbeelding 6.4: Plankaart Over-Betuwe

Bron: Stuurgroep Park Lingezegen, 2007, p. 9.

De Linge krijgt letterlijk en figuurlijk een centrale plaats in het toekomstige park. Het water krijgt meer ruimte, waardoor er nieuwe recreatieve mogelijkheden kunnen ontstaan en de Linge veel nadrukkelijker in het landschapsbeeld aanwezig zal zijn (Hoekstra e.a., 2006: 10). De manier waarop de Linge een grotere rol in het landschap kan krijgen is uitgewerkt door Bureau Stroming (zie verder par. 6.3).

Een derde aspect van het herontwerp voor het park beslaat *“de ontwikkeling van een recreatief en ecologisch netwerk”* (Hoekstra e.a., 2006: 10). Hierbij gaat het zowel om de groen- en waterstructuur als om de infrastructuur. De Singel vormt net als in het eerste ontwerp een belangrijk onderdeel hiervan en bestaat uit een recreatieve route van 14 kilometer. De voornaamste functie hiervan is volgens dit tweede ontwerp om *“een groot gebied een parkachtig karakter te geven”* (Hoekstra e.a., 2006: 21).

Naast deze fysieke ingrepen wordt in het ontwerp ook aandacht besteed aan het beeld. Het park moet volgens de ontwerpers tot de verbeelding van een grote groepen mensen spreken en dat vraagt om een heldere identiteit, evenals mooie parkelementen en herkenbare gebruikersprofielen (Hoekstra e.a., 2006: 31). De gewenste identiteit van het park wordt al enigszins ingegeven door de titel van het plan en de brochure: *“Een park van formaat”*. Daarnaast zien de ontwerpers het als belangrijk dat er in de beginfase van het project elementen en symbolen worden toegevoegd om het gebied tot een park te maken (Hoekstra e.a., 2006: 31). Bovendien heeft het park als geheel volgens hen een symbool nodig, waarvoor een nieuwe brug over de Linge in de A325 kan dienen: *“De nieuwe brug heeft een*

uitstraling op het gehele park en maakt de ambities voor het park duidelijk. In mentale zin zorgt de brug voor optimisme, elan en trots; een functie die de Erasmusbrug bij de ontwikkeling van de Kop van Zuid in Rotterdam vervult” (Hoekstra e.a., 2006: 31).

De verschillende elementen met de Singel als hoofdkenmerk, wijzen op de wens om vooral een *park* te realiseren. Een park dat eigenlijk te groot en te verdeeld is om echt van een enkel park te kunnen spreken, maar wat in de verschillende onderdelen wel de uitstraling moet hebben van een park. Een park waarbij het formaat en de grootschalige ambities een centrale plaats krijgen, maar wat door middel van kleine ingrepen als een Singel toch beleefbaar moet worden. Een park dat geleidelijk zijn functie en betekenis zou moeten ontwikkelen, maar waarvan de zonering sterk doet denken aan de functionele zonering van Midden-Delfland in 1983.

Het feit dat er in de fysieke ruimte waarin het park moet ontstaan nog geen aanknopingspunten zijn die tot de verbeelding van een dergelijk park spreken brengt een bepaalde problematiek met zich mee betreffende creatieve ontwikkelingsmogelijkheden. Het concept van H+N+S is leidend en bepaalt het kader waarbinnen ‘nieuwe’ ideeën kunnen ontstaan. Deze ideeën over de ruimte zullen echter altijd sterk worden beïnvloed door de manier waarop het park in het bestaande plan wordt gerepresenteerd. Ondanks dat het ontwerp immers vrijheden laat met betrekking tot de daadwerkelijke programmering, wordt er toch een bepaald eindbeeld geschetst dat al vrij gedetailleerd wordt beschreven. Op de vraag waarom juist voor dit ontwerp is gekozen, weet Guus Béguin – Adviseur Ruimte bij de Stadsregio Arnhem Nijmegen – ook slechts te antwoorden dat de bestuurders “ja” hebben gezegd (Béguin, 2007). Het feit dat de recreatieve gebruiksmogelijkheden van het gebied in een aparte notitie door de Provincie worden vastgesteld roept hier ook een aantal vraagtekens op. De (recreatieve) programmering is weliswaar gelijktijdig met de ontwikkeling van het ontwerp opgesteld, het wordt blijkbaar toch als een separaat onderdeel gezien. Hoewel het (recreatieve) gebruik wel duidelijk in verband staat met het uiteindelijke ontwerp, lijkt het niet leidend te zijn (geweest). De thematische zonering was immers in feite al in het eerste ontwerp van 2002 tot stand gekomen.

Een separate notitie over het recreatieve programma van het park betekent uiteraard niet per definitie dat het gebruik niet aansluit op het ruimtelijke ontwerp. Bovendien is er voldoende onderzoek gedaan naar de recreatieve vraag in de regio om het programma een gefundeerde onderbouwing te geven (Feith, 2007; Hogeschool Larenstein, 2002; Projectteam Park Over-Betuwe, 2005). De vraag is echter in hoeverre een bepaald ruimtelijk ontwerp en de daarmee gepaard gaande ruimtelijke inrichting voldoende is om het gebruik daarvan te creëren? Zou het gebruik niet een sturende rol moeten hebben in het ontwerpproces? Vanuit deze gedachtegang heeft vrijwel tegelijkertijd met het opstellen van het ontwerp van H+N+S een project in opdracht van Bureau Venhuizen plaatsgevonden, waarbij vier ‘alternatieve’ ontwerpvoorstellen zijn gepresenteerd.

6.2 Limes: alternatieve visies op het ontwerpen van nieuwe ruimte

Tijdens een recent debat in LUX Nijmegen op 25 april 2006 (Cloin, 2006) over het toekomstige Park Over-Betuwe en de rol van cultuurhistorie hierin, is gebleken dat er

verschillende ideeën met betrekking tot de ambities van het park leven. Ambities die bovendien gepaard gaan met verschillende consequenties voor de functie en betekenis van het park. De wens om het park internationale allure te geven door middel van grote projecten zoals een “Cristal Palace” naar Londen voorbeeld waarmee de glastuinbouw zich kan representeren, stuit bijvoorbeeld op weerstand bij bewoners die er vanuit gingen dat het een park voor *hen* zou worden waar ze rust en ruimte konden vinden (Cloïn, 2006). Ook Guus Béguin bevestigt dat het gebied in eerste instantie een park ten behoeve van dagrecreatie voor de bewoners moet worden (2007).

Aangezien het het gebied op dit moment echter nog ontbreekt aan betekenis en het park nog niet echt ‘leeft’, lijkt het een relevante vraag hoe het park een eigen identiteit/betekenis kan krijgen. Een betekenis voor omwonenden die bovendien aanspoort tot gebruik. Bureau Venhuizen heeft in dit verband een ontwerpogave geformuleerd en aan vier ontwerp bureaus de opdracht gegeven om in de geschiedenis van het gebied aanknopingspunten te zoeken voor nieuw recreatief gebruik (Venhuizen, 2006).

Met het project *“Limes – de toekomst van de geschiedenis”*, heeft Hans Venhuizen geprobeerd aan de hand van een ontwerpogave te onderzoeken hoe de Romeinse en de Bataafse geschiedenis kunnen bijdragen aan de zoektocht naar identiteit bij de realisatie van het park (2006: 6). Het project vond vrijwel gelijktijdig plaats met de actualisering van het plan van H+N+S uit 2002. Door de uitwisselingsmogelijkheden van ideeën en kennis is het niet verwonderlijk dat er hier en daar overeenkomsten tussen de vier ontwerpvisies uit het Limes-project en het plan van H+N+S te vinden zijn. Toch zijn er belangrijke verschillen die voornamelijk betrekking hebben op de manier waarop wordt omgegaan met de relatie tussen het gebruik en het ontwerp van de ruimte.

1. Homo Limes

De opdracht aan de ontwerpers van 1:1 Stadslandschappen luidde:

“Maak in het park ruimtelijk zichtbaar en beleefbaar dat het deel uitmaakt van Europa. Onderzoek innovatieve strategieën voor de realisatie en verwerk de invloed die deze zullen hebben op het ontwerp in het plan. Zet de cultuurhistorische rijkdom zichtbaar in bij de verbijzondering van het gebied” (Venhuizen, 2006: 41).

In deze ontwerpvisie is gekozen om de mens als onlosmakelijk onderdeel van landschappelijke transformatieprocessen centraal te nemen. De Homo Limes leeft langs de grote rivieren – een natuurlijke landschapsgrens – en is door zijn grensoverschrijdende visie volgens de ontwerpers de eerste Europeaan (Venhuizen, 2006: 42–45).

Voor het Limeslandschap van de toekomst zien zij de stroomgebieden van het rivierenlandschap en de vele (archeologische) vindplaatsen als *de sleutel*. Dit zijn de plekken waar de mythe van het landschap is begonnen en zich verder zal ontwikkelen, of het nu gaat om natuurontwikkeling, recreatieprogramma’s of landbouwprojecten: *“Het zijn opstappunten voor kanoërs, de proeftuinen voor de landbouw, de oeverwallen van de natuur”* (Venhuizen, 2006: 48). Bovendien dient er een koppeling met waterbeheer te worden gemaakt (Venhuizen, 2006: 46).

2. *Park aan de Linge*

–SCAPE in samenwerking met Urban Affairs kregen de volgende opdracht:

“Doe voorstellen om de bewustwording van cultuurhistorie bij de recreanten te verbinden aan de herinrichting van het Linge-gebied vanuit de opgave van waterbeheer. Zet de cultuurhistorische rijkdom zichtbaar in bij de verbijzondering van het gebied” (Venhuizen, 2006: 51).

In het *Park aan de Linge* vormt de rivier, die in dit deel van Nederland bestaat uit een kunstmatige waterloop en deel uitmaakt van een ingenieus watersysteem voor de landbouw, de hartlijn van het park. Het park kan zich vervolgens geleidelijk aan rondom deze waterloop ontwikkelen door de veelvuldig aanwezige plekken die verwijzen naar de diepere betekenis die het gebied heeft gehad (cultuurhistorische elementen) op te vatten als een verzameling amuletten die door middel van diverse recreatieve programma's een nieuwe betekenis kunnen krijgen. Deze plekken kunnen door middel van kleinere ingrepen in de loop van de tijd ontstaan, waardoor een bezoek aan het 'park' elke keer weer iets nieuws oplevert. Bovendien hoeft het park op deze manier geen vaste grens te krijgen, maar bestaat uit de Linge als 'ketting' met een verzameling tuinen, attracties en voorzieningen als 'amuletten': een waar 'doe-landschap' (Venhuizen, 2006: 52–58).

3. *Recreatiepark Over-Betuwe*

In de ontwerpogave voor Juurlink en Geluk staat de vraag centraal welke van de mogelijke functies voor het park de ruimte verdienen en welke niet:

“Maak voor het gebied De Park een plan voor toekomstig gebruik. Maak gebruik van de cultuurhistorische kwaliteiten om de potenties en mogelijkheden van het gebied in kaart te brengen. Zet deze cultuurhistorische rijkdom zichtbaar in bij de verbijzondering van het gebied” (Venhuizen, 2006: 61).

De ontwerpers van Juurlink en Geluk hebben zich afgevraagd hoe de nu aanwezige 'superordening' van het gebied met zijn rechte wegen, sloten en akkers als inspiratie kan dienen voor een nieuw recreatiepark in een tijd waarin wellicht eerder behoefte bestaat voor veel vrijere interpretaties en het loskomen van al het geregelde en geordende. Aan deze 'superordening' valt volgens hen te ontsnappen door een dieper liggende laag in de ontwikkeling van het landschap – het geomorfologische landschap van de stroomgordels en de komgronden – als uitgangspunt te nemen voor de te ontwikkelen laag (van de recreatie) aan de oppervlakte (Venhuizen, 2006: 62). Een mogelijkheid om de 'superordening' open te breken en daarmee ruimte te scheppen om het gebied anders te bekijken, beleven en gebruiken, zou bijvoorbeeld kunnen voortkomen uit het vertalen van de stroomgordels in dynamische gebieden met veel activiteit en de komgronden juist een uitstraling van rust te geven (Venhuizen, 2006: 65).

4. *De nieuwe plantage*

De vierde ontwerpogave aan Karres en Brands Landschapsarchitecten luidde als volgt:

“Doe voor het gebied Bredelaar een voorstel voor ruimtelijke veranderingen ten behoeve van het recreatieve gebruik. Ga bij het vormgeven van het gebied als de toekomstige begrenzing

en toegang van het park uit van de huidige kwaliteiten. Zet de cultuurhistorische rijkdom zichtbaar in bij de verbijzondering van het gebied” (Venhuizen, 2006: 71).

In *De nieuwe plantage* willen de ontwerpers van Karres en Brands de stedelijke druk niet tegenhouden maar juist inzetten voor de ontwikkeling van het park. De toenemende behoefte voor allerlei vormen van recreatie die met deze verstedelijking gepaard gaat, kan volgens hen een plaats krijgen in ‘nieuwe kamers’ waar de cultuurhistorie op een abstracte manier tot uiting kan komen. Zo kan een agro-recreatief landschap ontstaan. Ook zij pleiten voor een geleidelijke ontwikkeling van deze vindplaatsen en het stimuleren van mythevorming door het verhaal achter de Romeinse geschiedenis vaag, geheimzinnig en ongrijpbaar te houden (Venhuizen, 2006: 72–77).

Het belangrijkste verschil van deze vier ontwerpvoorstellen met het plan van H+N+S Landschapsarchitecten, dat voortkomt uit de door Venhuizen gegeven opdracht, maar vooral uit de uitwerkingen ervan door de ontwerp bureaus, heeft betrekking op de manier waarop wordt aangekeken tegen de relaties tussen gebruik, ontwerp en proces. Door niet uit te gaan van een eindbeeld, maar juist van het ontwerpen van het proces waarin het park vorm moet krijgen, worden er verschillende mogelijkheden geschetst om het (recreatieve) gebruik meer sturend te laten zijn in de ruimtelijke ontwikkeling van het park.

Hans Venhuizen voegt hier nog aan toe dat het rekening houden met de cultuurhistorie in ruimtelijke ontwikkelingen een niet-noodzakelijke keuze is (2006: 12–13). De natuurlijke beperkingen die tot de ontwikkeling van de (agrarische) cultuurlandschappen hebben geleid, spelen tegenwoordig steeds minder een rol. Door te kiezen voor cultuurhistorie als beperking zou het echter mogelijk kunnen zijn om een bijdrage te leveren aan de versterking van identiteit (Venhuizen, 2006: 13).

De vraag blijft echter in hoeverre recreanten deze cultuurhistorische elementen op een dergelijke manier zullen ervaren in hun zoektocht naar ontspanning. De vier voorstellen geven hier verschillende aanknopingspunten voor, maar een feitelijke ruimtelijke uitwerking hiervan zou nog moeten uitwijzen wat het daadwerkelijke effect is. Bovendien dient het belang van de Limes als cultuurhistorisch concept niet te worden overgewaardeerd. Het lijkt eerder een hype onder bestuurders te zijn, dan een geschiedenis die leeft onder bewoners van de streek (Klerkx, 2007). Vooralsnog lijken de voornaamste beperkingen voort te komen uit het nog immer aanwezige denken in concrete ruimtelijke plannen. Een reactie van Eric Luiten tijdens het debat in LUX op het voorstel van Juurlink en Geluk onderstreept dit probleem: *“Concreet kunnen we niets met dit idee, want dit past niet in het masterplan wat al is uitgezet”* (Cloin, 2006).

6.3 Van Over-Betuwe naar Lingezegen: een nieuwe betekenis voor een nieuwe rivier?

Via “Park Lingezegen” heeft het toekomstige landschapspark tussen Arnhem en Nijmegen inmiddels zijn definitieve naam gekregen: Park Lingezegen. Deze naam geeft aan dat de waterloop niet alleen in ruimtelijke zin, maar ook in functionele zin een centrale plaats in het park dient te krijgen.

De Linge dient in het nieuwe ontwerp van het park de drager van het landschap te zijn. Om dit te bewerkstelligen moet de rivier breder en natuurlijker worden, om zo de recreatieve potenties van het water verder uit te buiten, maar ook vanuit ecologisch oogpunt dient het waterbeheer een centrale plaats te krijgen. In opdracht van H+N+S heeft Bureau Stroming hiervoor vier ontwikkelingsrichtingen uitgewerkt, die variëren van het handhaven van het huidige beleid (weinig ruimtelijke ingrepen) tot het graven van een compleet nieuwe waterloop (drastische ruimtelijke ingrepen) (Hoekstra e.a., 2006: 12–19).

In het plan van H+N+S Landschapsarchitecten is gekozen om de twee middelste varianten een verdere uitwerking te laten geven. Naast het feit dat de vierde variant is afgefallen, omdat de ingrijpende landschappelijke veranderingen in strijd zijn met het idee van een zich in de loop van tijd ontwikkelend park, stellen de ontwerpers van H+N+S tevens dat een teruggrijpen op de Romeinse waterstructuur wellicht een te geforceerde keuze zou zijn: *“Het lijkt kansrijker om voort te bouwen op het middeleeuwse ontginningssysteem dat als het ware de constructie vormt van het huidige landschap”* (Hoekstra e.a., 2006: 17). Hierbij is het echter opvallend dat verderop in het plan de keuze valt op het planten van kastanjes aan een oude Romeinse waterverbinding, omdat deze boomsoort ooit door de Romeinen is ingevoerd (Hoekstra e.a., 2006: 33). Blijkbaar is de keuze voor een bepaalde historische periode vrij arbitrair en kan deze worden aangepast aan de meer praktische en functionele aspecten van de te maken ruimtelijke keuzen. De vraag is dan waaruit de functie of reden van het betrekken van cultuurhistorie bij de ruimtelijke inrichting daadwerkelijk bestaat. Gaat het om het creëren van een identiteit voor het gebied en de toekomstige gebruikers of is het slechts een middel om bepaalde keuzen kracht bij te zetten? In beide gevallen is de reden in principe van ondergeschikt belang, zolang de recreatieve (belevings)waarde van het gebied maar voldoende gegarandeerd wordt, en de ruimte daarmee haar functie vervult waarvoor zij bestemd is. De vraag wanneer de recreant overtuigd is van de waarde van het park is daarentegen veel moeilijker te beantwoorden. Een vanuit het voorgaande te verwachten antwoord zou betrekking hebben op het belang van ‘het verhaal’ achter de ruimte. Dit verhaal lijkt in de visies van bijvoorbeeld de *Homo Limes* of de mythevorming in *de nieuwe plantage* echter een belangrijkere plaats in te nemen dan in het plan van H+N+S.

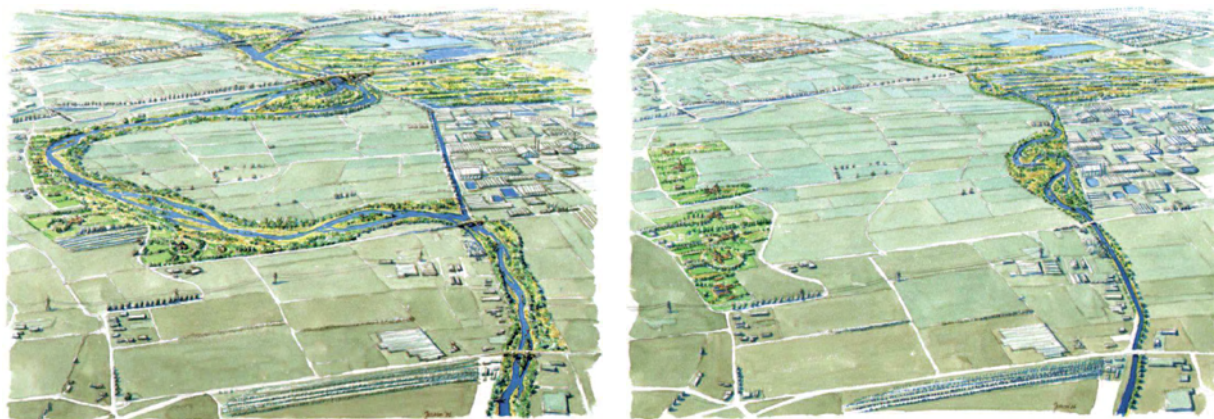

Afbeelding 6.5 & 6.6: *De Linge in huidige staat*

Naast de manieren waarop kan worden omgegaan met cultuurhistorische aspecten in de inrichting van de ruimte – met name als het gaat om beeld- en betekenisvorming – speelt

ook de vraag van maakbaarheid een belangrijke rol in het idee van een ‘nieuwe rivier’. Waar in het plan voor het park weinig aandacht aan wordt besteed, is het feit dat de Linge zoals deze er nu bij ligt in dit deel van Nederland een door mensenhand gegraven waterloop is en bovendien een belangrijke functie vervult voor de waterhuishouding in de landbouw.

Dit in de dertiende eeuw aangelegde en ingenieuze waterhuishoudkundige systeem (Venhuizen, 2006: 52) heeft qua beeldvorming op de meeste plaatsen meer weg van een uit de hand gelopen sloot dan van een rivier. Ruimtelijke ingrepen om deze ‘rivier’ aantrekkelijker te maken ten behoeve van recreatie lijken dan ook een logische keuze. De gemaakte plannen die moeten leiden tot deze ruimtelijke aanpassingen impliceren echter een bepaalde gedachtegang over de manier waarop ruimte en met name ‘natuur’ gemaakt wordt. Allereerst stuit het concept ‘nieuwe rivier’ op zichzelf al op een tegenstelling, zoals een citaat uit de Van Dale illustreert: *“ri·vier (de ~, ~en): brede, op natuurlijke wijze ontstane stroom tussen twee oevers”*. Een rivier kan met andere woorden nooit een aangelegde waterloop zijn, aangezien een rivier op een natuurlijke wijze ontstaat. Daarnaast wijst het idee van een ‘nieuwe rivier’ op de natuur als een maakbaar gegeven. Blijkbaar hoeft natuur niet op een ‘natuurlijke’ manier te ontstaan om als zodanig te worden erkend. Dit is in overeenstemming met de stelling dat de recreant in de belevenismaatschappij op zoek is naar de ‘illusie van echtheid’: Een rivier die door het landschap kronkelt en voorzien is van ‘natuurlijke’ oevers wekt de indruk van de natuur die op haar beloop is gelaten en spreekt daarmee tot de verbeelding van de recreant.

Afbeelding 6.7 & 6.8: Visualisaties van de Linge als ‘nieuwe rivier’

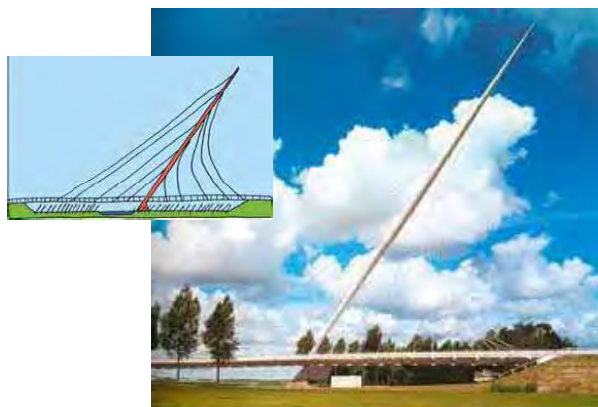
Bron: Litjens, G. e.a. (2006), *“Een nieuwe rivier in park Lingezegen”*, p. 10–13.

Bovendien geeft dit nieuwe rivieren concept interessante inzichten in de manier waarop representaties kunnen worden ingezet bij ruimtelijke planvorming. Zo heeft Bureau Stroming in opdracht van InnovatieNetwerk – de instantie die in 2004 het concept Nieuwe Rivieren presenteerde, *“met als uitgangspunt dat nieuwe rivieren een ruggengraat kunnen vormen voor de ruimtelijke kwaliteit en het sociaal-economische perspectief van landelijke gebieden”* – een visualisatie gemaakt van de uitwerking van de Linge als drager van het toekomstige landschapspark (Litjens e.a., 2006: 3–4). Op deze manier maakt een bepaalde actor – in dit geval InnovatieNetwerk – gebruik van middelen uit de wereld van de recreatie en de belevenissen, namelijk het visuele aspect van representaties, om zijn eigen concept dat veel meer op ecologische doeleinden is gestoeld te kunnen realiseren. In het verslag staat ook

letterlijk dat deze visualisaties *“zijn bedoeld om een positieve bijdrage te leveren aan de discussie over stromend water in het park”* (Litjens e.a., 2006: 4).

Afbeelding 6.9: De huidige brug over de Linge

Afbeelding 6.10: Een Erasmusbrug in Park Lingezegen?

Bron: Stuurgroep Park Over-Betuwe, 2006, p. 2+14.

Tot slot wordt aan de hand van plannen en beeldvorming getracht de Linge en het toekomstige park met extra betekenis te beladen door middel van een nieuwe brug in de A325 over de ‘rivier’. Deze toekomstige brug zou tegelijkertijd als symbool/icoon kunnen dienen voor het park als geheel, waarmee voor wat betreft ambities de lat meteen een stuk hoger wordt gelegd. Een vergelijking met de functie en betekenis van de Erasmusbrug in Rotterdam verwijst immers naar een doel dat verder reikt dan de omwonenden. Een ambitie die vanuit het beeld van de huidige Linge nog moeilijk voor te stellen is en die in een andere vorm in de volgende paragraaf aan bod zal komen.

Hoewel het idee van een nieuwe brug over de Linge als beelddrager voor het nieuwe park uit de brochure van 2006 is overgenomen in de brochure voor het park van 2007, zijn de beelden van afbeelding 6.10 alleen te vinden in de versie van 2006. Wellicht is men tot de inzichten gekomen dat het gebruik van de Erasmusbrug als beelddrager eerder associaties oproept met de plek waar deze zich bevindt, dan met een nieuwe betekenis voor het landschapspark.

6.4 Kunst en IBA: ingrediënten voor een nieuwe ruimte?

Het idee dat cultuur in de breedste zin van het woord een bijdrage kan leveren aan ruimtelijke projecten in het algemeen en betekenisverlening in het bijzonder speelt ook een rol in de ontwikkeling van het toekomstige Park Lingezegen. Ook hierbij zijn in samenwerking met SKOR kunstenaars gevraagd om voorstellen in te dienen voor een meerjarige experimentele activiteit in het park. De daarbij gestelde doelstelling van het kunstprogramma heeft betrekking op nieuwe concepten voor gebruik: *“Doel van het kunstprogramma is enerzijds het verkennen van nieuwe gebruiksvormen en anderzijds het betrekken van bewoners en bezoekers bij de verdere inrichting”* (Van Kampen & Klerkx, 2006). Erwin Klerkx ziet de bijdrage die kunstenaars in deze ruimtelijke ontwikkeling kunnen spelen bovendien in de mogelijkheid om de *“fase van ongeduld te doorbreken”* die gepaard gaat met de lange procedures (2007). Kunstenaars kunnen als het ware optreden als een

soort pioniers, zodat het park kan gaan leven. Maar het verbinden van gerenommeerde kunstenaars aan een nieuw park kan ook zorgen voor een bepaald aanzien en als deze dan ook nog eens iets blijvends zouden kunnen betekenen voor het park hoeft aan de meerwaarde niet meer te worden getwijfeld (Klerkx, 2007).

Het lijkt erop dat kunstenaars in dit project een rol toebedeeld krijgen, die wellicht niet door alle kunstenaars als positief ervaren zal worden. Kunst veronderstelt immers een bepaalde vrijheid in denken, die door de gestelde opdracht kan worden beperkt. Het gevaar bestaat dat de kunstenaar wordt ingezet als een middel om doelstellingen met betrekking tot de ruimtelijke inrichting te behalen, waar andere oplossingen niet afdoende blijken te zijn. Eén van de voorstellen heeft zich ook gericht op deze ‘dubieuze’ rol van de kunstenaar in dit soort projecten, waarin hij *“wordt ingezet als ‘probleemoplosser’ of ‘ideeënmaker’”* en als *“smeermiddel om de besluitvorming [...] makkelijker de maatschappij in te laten glijden”* (Van Kampen & Klerkx, 2006).

Ondanks dat de rol van kunst in dit soort projecten in twijfel kan worden getrokken, is de vraag of deze aanpak zo verkeerd is als het iets bij kan dragen aan de functie en betekenis van het toekomstige park. Door de al eerder aangehaalde ‘gave’ van kunstenaars om andere denkwijzen met betrekking tot ruimtelijke concepten te creëren en te introduceren, kunnen nieuwe beelden van het park ontstaan die in eerste instantie niet voor de hand liggen, maar daardoor juist wel de potentie hebben om nieuwe betekenissen te laten ontstaan.

Door de beoordelingscommissie van Park Lingezegen zijn drie van de acht voorstellen gekozen om een verdere uitwerking te geven. Het eerste voorstel is afkomstig van Matton office, waarbij de *eiPOD*, een nestkastje voor de bonte vliegenvanger, de grenzen van het park kan oprekken als deze in de omliggende wijken wordt geplaatst. De eiPOD wordt hiermee het eerste product ‘made in Lingezegen’ (Van Kampen & Klerkx, 2006). Event Architectuur hebben een voorstel gedaan om door middel van kleine ideale landschapsparken zeven idylles te creëren, die zorgen voor een gedramatiseerde, verhevigde landschapsbeleving. Het gaat hierbij om *“een aantal vrijplaatsen waarin activiteiten ontplooid worden die als katalysator kunnen werken voor de ontwikkeling van het park”* (Van Kampen & Klerkx, 2006). Van het derde gekozen voorstel is al een maquette te bewonderen en deze is afkomstig van Rob Voerman, Jerome Symons, Carel Lanter en Alphons ter Avest. Zij stellen een Modulair Interdisciplinair Ruimtestation (MIR) voor waarin de kunst in de regio *“vrije ruimte voor experiment, ontmoeting en manifestatie”* kan krijgen (Van Kampen & Klerkx, 2006).

Wat opvalt aan deze drie kunstvoorstellen is dat met name het eerste en het derde voorstel niet specifiek gericht zijn op een bepaald (recreatief) gebruik van het park, maar eerder betrekking hebben op het creëren van nieuwe betekenissen voor het park. Of het hierbij nu gaat om een ‘hebbedingetje’ waarmee omwonenden zich meer verbonden kunnen voelen met het park of om een vrijplaats voor kunstenaars waarmee het park een bredere culturele lading kan krijgen, het gaat er naar mijn idee in eerste instantie om het park meer te laten zijn dan zomaar een park. Uiteindelijk kunnen deze vormen van betekenisverlening echter leiden tot bepaalde vormen van (recreatief) gebruik, waardoor deze voorstellen indirect kunnen bijdragen aan nieuwe gebruiksvormen. En wellicht dat nieuwe

gebruiksvormen ook alleen maar dan een eigen intrinsieke waarde voor de bewoners kunnen hebben, als zij ontstaan vanuit een bepaalde betekenis van het park?

Een andere manier waarop men het park van een grotere betekenis tracht te voorzien komt voort uit het voorstel van Jaap Modder (voorzitter van de stadsregio Arnhem Nijmegen) om een IBA (Internationale Bauausstellung) in het park te organiseren (Béguin, 2007). Een voorstel dat meteen doet denken aan het Emscher Landschaftspark in het Ruhrgebied, waarbij een IBA werd ingezet om een voormalig industrieel gebied te voorzien van een nieuw gezicht, waarin de lancering van nieuwe ideeën en concepten met betrekking tot cultuur, natuur, recreatie, wonen en werken centraal stonden (Duewel, 2006).

De enige vergelijking met het Emscher Park die in tweede instantie valt te maken, heeft echter slechts betrekking op de term landschapspark. In het Ruhrgebied en rondom de rivier de Emscher wemelt het namelijk van de fabriekspanden uit de eens zo bloeiende industrietijd, die door middel van zo'n IBA een nieuwe betekenis konden krijgen. De Over-Betuwe daarentegen bestaat uit een vrijwel 'leeg' landschap, waarbij bovendien doelstellingen voor het toekomstige park zijn geformuleerd die de openheid van het gebied trachten te behouden. Een IBA roept hier meteen het beeld op van vernieuwende architectonische bouwwerken, die alles behalve aan een open en rustig regionaal park herinneren.

Een gesprek met Guus Béguin over Jaap Modders voorstel – dat tot op heden nog niet meer is dan een idee – biedt enigszins opheldering over een mogelijke betekenis van een IBA voor het park (2007). De voornaamste reden achter het idee is het feit dat het park op dit moment nog niet 'leeft'. Een IBA zou hierbij een mogelijkheid zijn om het park een bredere bekendheid te geven en daarmee ook eventuele investeerders te trekken (Béguin, 2007). Dit hoeft bovendien niet noodzakelijkerwijs in de vorm van architectonisch interessante gebouwen, maar een voorbeeld van een invulling voor het park zou een zogenaamde "water-IBA" kunnen zijn op deze unieke plek tussen twee rivieren, die eeuwen geleden nog vrij spel hadden in dit tussengebied (Béguin, 2007).

Zowel het betrekken van kunstenaars als het idee van een IBA komen min of meer voort uit de wens om het park tot leven te roepen, bekendheid en aanzien te creëren en vooral ook mensen enthousiast te maken iets voor het park te betekenen door een bijdrage te leveren aan een mogelijke inrichting. Het bevestigt daarmee ook het idee dat (recreatief) gebruik van de ruimte niet vanzelf ontstaat door middel van ruimtelijke inrichting. In deze 'belevenismaatschappij' waarin mensen geprikkeld moeten/willen worden is meer nodig dan een ruimtelijk plan; het verhaal en de beleving worden belangrijker. Maar wat betekent dit nu voor de constructie van het toekomstige recreatiegebied Park Lingezegen?

6.5 Een landschap inrichten is kinderspel

Het idee dat het ruimtelijke ontwerp van H+N+S Landschapsarchitecten (zie par. 6.1) dermate leidend is in de ontwikkeling van het park, dat alternatieve concepten die wellicht meer recht zouden doen aan een toekomstige betekenis van het gebied voor de recreatieve gebruiker hierdoor beperkt worden, kan op vele fronten worden genuanceerd. Zo zijn er

gelijktijdig en in interactie met de ontwikkeling van het ontwerp diverse onderzoeken gedaan naar behoefte en aanbod van recreatieve mogelijkheden voor het gebied. Daarnaast lijken de voorstellen voor een kunstprogramma in het park ook niet per definitie gericht op dit specifieke ruimtelijke ontwerp.

Toch durf ik te stellen dat het plan een zodanige invloed heeft op de gebruikte ruimtelijke taal dat deze dominant is geworden. Het ontwerp van H+N+S is hiermee verworden tot een ruimtelijke representatie die de dominante ruimtelijke concepten verwoord, waarbinnen toekomstige ontwikkelen plaats kunnen vinden. Ontwikkelingen die weliswaar voor een belangrijk deel nog open worden gehouden, maar waarvan de vrijheid wordt beperkt door het ruimtelijke discours waarvan het ontwerp een uitdrukking is.

Deze constatering komt ook tot uitdrukking in een interactieve tentoonstelling over Park Lingezegen. Op een grote kaart waarin de vijf deelgebieden van het toekomstige park zijn geplaatst hebben mensen de mogelijkheid om 'zelf het landschap inrichten' door middel van het plaatsen van houten figuurtjes. Deze expositie – oorspronkelijk bedoeld als kinderspel (Klerkx, 2007) en gemaakt door de kunstenaars Aukje Gorter en Pieter van de Pol (Ruiter, 2006) – functioneert nu als een beeld voor bewoners die hiermee het park 'zien' en hun omgeving beter leren kennen (Klerkx, 2007).

Afbeelding 6.11: *Lingezegen spelregels*

Afbeelding 6.12 t/m 6.16: *Impressies Lingezegen expositie*

Hoewel het uiteraard eerder een symbolisch gebaar is om mensen het landschap te laten 'inrichten', worden mensen daarnaast wel gestimuleerd om mee te denken over de toekomst van het park. Tijdens bewonersavonden en in de klankbordgroep voor omwonenden hebben deze mensen vervolgens de mogelijkheid om 'echt' iets in te brengen. Het spel laat echter duidelijk zien dat toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot de inrichting en het gebruik van het park, letterlijk bovenop het bestaande ontwerp plaatsvinden.

6.6 Conclusies: constructies van een nieuwe ruimte?

Los van het feit of de manier waarop de juiste is – dit hangt immers samen met de gestelde normatieve doelstellingen – heeft het project tot nu toe in ieder geval één ding bereikt dat betrekking heeft op beeldvorming en betekenisverlening. Voor het eerst wordt de ruimte tussen de Rijn en de Waal, ten zuiden van Arnhem en ten noorden van Nijmegen, erkend als een gebied met een eigen (potentiële) betekenis. Dit komt voornamelijk tot uitdrukking in de geografische kaarten waarin mogelijke ontwikkelingen worden uitgezet; het gebied is als het ware letterlijk op de kaart gezet. Immers, kaarten die betrekking hadden op (gedeeltes van) de Stadsregio Arnhem Nijmegen bestonden veelal uit Arnhem of Nijmegen, het gebied ertussen bestond letterlijk uit tussengebied.

Eerder is gesteld dat ruimteconstructies ontstaan in een samenspel van drie ruimtelijke dimensies. Hoe verhouden deze drie ruimtes zich tot elkaar in de constructie van Park Lingezegen, en in hoeverre spelen deze een rol in de constructie van een nieuwe ruimte voor recreatie?

Spatial practices

De manier waarop de open ruimte tussen Arnhem en Nijmegen tot op heden gebruik wordt, namelijk als zijnde doorgangsroute en met functies voor de land- en tuinbouw, kan mijns inziens worden gezien als een *spatial practice* die echter niet zorgt voor de constructie van een recreatieve ruimte. Deze *practices* zorgen eerder voor een reproductie van de huidige functies van het gebied.

Aangezien recreatieve functies en betekenissen nu nog nauwelijks vertegenwoordigd zijn in dit gebied – hoewel er al kleine stukken zijn ingericht, zoals een laarzenpad, schotse hooglanders en een enkel fietspad – zal de productie of constructie van deze recreatieve ruimte naar mijn idee dan ook nauwelijks plaatsvinden in *spatial practices*. Echter, deze ruimtelijke praktijken zijn wel degelijk van belang voor de uiteindelijke totstandkoming van deze ruimte, aangezien recreatieve activiteiten voor een belangrijk deel de functie van het gebied uit moeten maken.

Tot slot zullen de geplande fysieke veranderingen in de inrichting van de ruimte een grote stempel op het gebied drukken en daarmee ook een belangrijke bijdrage leveren aan de totstandkoming van dit recreatiepark. Deze ontwikkelingen worden hier echter nog voorafgegaan door ruimtelijke representaties.

Representations of space

Project Park Lingezegen is naar mijn mening voor een groot deel gebaseerd op ruimtelijke representaties. In dit geval bepalen de ruimtelijke ontwerpen van H+N+S Landschapsarchitecten – in de vorm van vijf deelgebieden, een Singel, etc. – de globale indeling van het toekomstige park. Daarbij wordt gepleit voor een zich geleidelijk ontwikkelend gebied, maar de gebruikte representaties zorgen er naar mijn idee voor dat de vrijheid hierin beperkt blijft. De beschrijvingen van de verschillende deelgebieden en de elementen die moeten bijdragen aan de recreatieve waarden van het park bepalen immers ook voor een belangrijk deel de manier waarop toekomstige ontwikkelingen tot stand kunnen komen. De representaties hebben een ruimtelijk kader geschapen dat leidend en conditionerend voor toekomstige ruimtelijke en recreatieve ontwikkelingen werkt. De

representaties van een ‘nieuwe rivier’ kunnen op eenzelfde manier werken, als daarmee een gewenst toekomstbeeld wordt geconstrueerd dat de gesprekken over de ruimtelijke inrichting bepaalt.

Representaties van het toekomstige Park Lingezegen worden ook gebruikt in de doe-expositie van Aukje Gorter en Pieter van de Pol. Belangstellenden mogen bovenop het ontwerp van H+N+S ‘zelf het landschap inrichten’. Hier is de invloed van de ruimtelijke representaties dan ook het meest plastisch zichtbaar.

Representational spaces

Deze ruimte waarin volgens de besproken ruimtelijke wetenschappers veranderingen in functies en betekenissen van ruimten kunnen ontstaan, is in Park Lingezegen (nog) moeilijk aan te wijzen. Het park bestaat nog voornamelijk in representaties en de discussies gaan veelal over de fysieke inrichting in de vorm van water, wegen en parken.

Een manier waarop wellicht wordt getracht om het heersende denken over de (recreatieve) ruimte te laten vallen en aan te sporen tot nieuwe ideeën en ruimtelijke betekenissen is de doe-tentoonstelling. Mensen ‘zien’ hier voor het eerst het park en kunnen daar hun eigen ideeën op los laten. Echter, zoals hierboven al gesteld worden deze ideeën beperkt door de dominant aanwezige representaties van het toekomstige park.

Wellicht dat de eiPOD van Matton Office kan worden gezien als een representational space. Met het ophangen van de nestkastjes buiten de grenzen van het park worden de grenzen immers symbolisch verlegd en kunnen er bovendien nieuwe betekenissen van het park ontstaan door de emotionele band met de daar voorkomende vogels.

De recreatieve ruimteconstructie van Park Lingezegen lijkt te beginnen bij ruimtelijke representaties van het toekomstige gebied. Het park krijgt hierdoor voor het eerst een ‘gezicht’, waarmee deze representaties een belangrijke construerende rol vervullen. Echter, een construerende rol die vanwege zijn dominante invloed wellicht weinig vrijheden toelaat, die voor een recreatieve betekenis juist zo belangrijk zijn.

Het feit dat het park nog niet bestaat, bepaalt waarschijnlijk voor een groot deel het belang van de representaties in de constructie van deze ruimte. Het beeld van onaantrekkelijk tussengebied moet eerst veranderen om recreatieve activiteiten te laten ontplooiën. Voor wat betreft de planbaarheid van deze recreatieve ruimte zal een belangrijke vraag daarom zijn in hoeverre deze representaties ruimte laten voor recreatieve constructies vanuit *spatial practices* en *representational spaces*. Met andere woorden: in welke mate kunnen toekomstige recreatieve activiteiten bijdragen aan de constructie van dit park en in hoeverre worden deze activiteiten bepaald door de ruimtelijke representaties van het toekomstige park?

BETEKENISSEN VAN RECREATIEVE RUIMTECONSTRUCTIES

“De echte Nederlandse cultuur is verbonden aan het grootschalig transformeren van het landschap tot een nutslandschap dat voortdurend van functie verandert.”

Joost Schrijnen¹⁷

7.1 Krabbeplas en Lingezegen: twee re-creaties vergeleken

Recreatiegebied de Krabbeplas en Park Lingezegen zijn beide onderwerp van onderzoek naar nieuwe recreatie- en gebruiksmogelijkheden. Het gaat om veelal landelijk gebied dat overal in Nederland in een fase zit van onzekerheid en transformatie. Landschap(sbehoud), natuur en nieuwe ontwikkelingen gaan hierbij niet altijd even goed samen en vragen dan ook om een duidelijke afstemming. De Krabbeplas en Park Lingezegen hebben in ieder geval één ding met elkaar gemeen: er is een duidelijke keuze gemaakt voor recreatieve gebruiksfuncties voor omliggende steden, waarbij andere elementen zoals natuur, landschap en cultuurhistorie voor een belangrijk deel ten dienste staan van het recreatieve gebruik.

Beide projecten bevinden zich in een geheel andere fase van ontwikkeling, maar worden gekenmerkt door gelijksoortige doelstellingen. Waar het bij de Krabbeplas gaat om het vinden van nieuwe betekenissen voor een reeds bestaand recreatiegebied, moet Park Lingezegen nog ruimtelijk gerealiseerd worden. Het lijkt mij daarom een interessante vraag in hoeverre deze twee ruimteconstructies van elkaar verschillen, vanuit de veronderstelling dat recreatie nu anders is dan twintig tot dertig jaar geleden.

Recreatiegebied de Krabbeplas is ontstaan vanuit het idee dat steden niet aan elkaar mogen groeien, de landbouw en het landschap beschermd moeten worden en dat er een tekort aan recreatieruimte voor de stedelingen is; met andere woorden het bufferzonebeleid. Het toekomstige Park Lingezegen ligt in een vergelijkbaar gebied tussen twee grote steden en de roep om ruimte voor recreatie en het bewaren van groen tussen de steden wijkt nauwelijks af van het beleid in de jaren zeventig/tachtig van de vorige eeuw. Er zijn echter twee belangrijke verschillen:

1. Midden-Delfland, de bufferzone waar de Krabbeplas deel van uitmaakt, wordt gezien als een waardevol cultuurlandschap dat koste wat kost behouden moet blijven, waarbij eventuele (recreatieve) functies moeten aansluiten bij het behoud van dit landschap. Het landschap van de Over-Betuwe daarentegen wordt veel minder gewaardeerd en nieuwe ontwikkelingen verdienen dan ook de voorkeur boven het bestaande landschapsbeeld.
2. Om Midden-Delfland open te houden is er als het ware een lijn om het gebied getrokken waarbinnen geen verdere verstedelijking plaats mag vinden. Park

¹⁷ In een interview door Tracy Metz: *“Joost Schrijnen over het belang van de regio”*. Bron: Cusveller, S. & L. Melis (2006), *“Regionale identiteit – kunst en ruimtelijke planvorming”*, p. 154.

Lingezegen is echter een positievere benadering, waarbij een nieuwe inrichting en betekenis wordt gezocht in plaats van ongewenste ontwikkelingen tegen te houden.

Park Lingezegen is dan ook veel meer dan de Case Study Krabbepas een ruimtelijk inrichtingsproject, waarin de ruimte nog letterlijk gemaakt, geproduceerd en geconstrueerd moet worden. Dit verschil uit zich voor een belangrijk deel in de discussies over mogelijke ontwikkelingsrichtingen: Ideeën over een nieuwe rivier en verschillende deelgebieden van het park staan in contrast met de meer conceptuele discussies over hoe kunst een bijdrage kan leveren aan nieuwe betekenissen voor bestaande recreatiegebieden.

Het letterlijk produceren van de ruimte in het geval van het Over-Betuws park wijst daarnaast op een bepaald geloof in maakbaarheid, vergelijkbaar met de aanleg van de Krabbepas. Opvallend hierbij is het feit dat natuur en recreatieve functies vormgegeven worden door middel van een ruimtelijk ontwerp, terwijl men bij de Krabbepas nu juist pleit voor het min of meer loslaten van ruimtelijke ordeningsprincipes en de natuur en het (recreatieve) gebruik wat meer op zijn of haar beloop te laten. De natuur lijkt in Park Lingezegen dan ook meer te worden opgevat als zijnde gebruiksnatuur en kan derhalve ook 'gemaakt' worden. Het zogenaamde *interactieve natuurbeeld*, zoals Dagevos e.a. dat hebben benoemd, lijkt hier zijn intrede te doen.

Een manier waarop wordt getracht om Park Lingezegen tot leven te brengen en een betekenis te verlenen is het inschakelen van kunstenaars bij het project. Ondanks dat deze pas bij het project zijn betrokken nu het ontwerp er al ligt en hun invloed op het uiteindelijke park daarmee beperkt lijkt, zijn er belangrijke overeenkomsten aan te wijzen met het project Krabbepas waarbij kunst het leidende concept is. Zowel in de Krabbepas als het Park Lingezegen dient de bijdrage van kunst uiteindelijk te bestaan uit het creëren van nieuwe betekenissen en het initiëren van nieuwe (recreatieve) gebruiksvormen. De reden dat kunst in de Krabbepas een prominentere rol heeft dan bij Park Lingezegen is waarschijnlijk ingegeven door het feit dat het toekomstige park niet alleen een betekenis, maar ook een nieuwe fysieke ruimte nodig heeft.

Beide projecten wijzen op bepaalde ideeën over de volgorde waarin functies en betekenissen van een recreatieve ruimte tot stand kunnen komen. In beide gevallen gaat een ruimtelijk ontwerp met een meer of minder strikte zonering van globale recreatieve functies vooraf aan een specifiekere benoeming van functies en betekenissen, al dan niet met behulp van de inzet van kunst. Maar als (waardevolle) betekenissen pas ontstaan vanuit specifiek gebruik van de recreatieve ruimte, waarom zou dit gebruik dan niet van begin af aan sturend kunnen zijn in de ruimtelijke ontwikkeling? Welke processen spelen nu daadwerkelijk een rol in de constructie van recreatieve ruimtes?

7.2 Constructies van recreatieve ruimtes?

Het construeren van nieuwe betekenissen en functies voor een ruimte ten behoeve van recreatie speelt bij de Case Study Krabbepas en Park Lingezegen min of meer een even grote rol. Uit de verschillende stappen die worden genomen om tot deze nieuwe betekenissen te komen blijkt echter dat de verschillende processen die leiden tot nieuwe

ruimteconstructies een complex geheel vormen. Een belangrijke doelstelling van mijn thesis bestaat uit het inzichtelijker maken van deze processen.

Het belang van representaties bij de constructie van ruimte zoals deze door Lefebvre al is onderstreept komt ook in deze twee hedendaagse voorbeelden duidelijk naar voren. Vooral bij een project dat nog in de planvorming- of ontwerpfase zit, zoals Park Lingezegen, blijkt dat ruimtelijke representaties een dominante rol spelen in de totstandkoming van de ruimte. Een ruimte die er nog niet is moet eerst zichtbaar gemaakt worden, en daarvoor zijn ruimtelijke representaties – al dan niet in de vorm van kaarten – een veelgebruikt middel.

Er spreekt echter ook een bepaald gevaar uit de dominante rol van representaties in ruimtelijke constructies. Het gebruik van ruimtelijke representaties leidt al gauw tot een bepaald kader, een discours, een ruimtelijke taal waarbinnen de ruimtelijke constructies plaatsvinden. Representaties worden hiermee een belangrijk middel om bepaalde doelstellingen te bereiken, maar kunnen ook voor oogkleppen zorgen. Representaties zijn dan ook niet alleen weergaven van een werkelijkheid, maar conditioneren een eventuele ruimtelijke werkelijkheid ook.

Uiteraard ontstaan representaties niet uit het niets, maar gaan hier bepaalde doelstellingen en ideeën over de (toekomstige) ruimte aan vooraf. Deze (conceptuele) ideeën worden veelal ingegeven door de bestaande ruimte en bepaalde toekomstige behoeften. Ruimtelijke representaties die betrekking hebben op een bepaald toekomstbeeld worden dus wel degelijk beïnvloed door de *spatial practices* en de *representational spaces* die zich in de bestaande ruimte voordoen. Tegelijkertijd zal een nieuwe recreatieve ruimte dan ook niet enkel en alleen op representaties kunnen berusten.

De macht van ruimtelijke representaties kan zorgen voor de constructie van een nieuwe recreatieve ruimte. Tegelijkertijd blijkt echter een ruimte die al een bepaalde (recreatieve) betekenis heeft, zoals dat het geval is bij de Krabbeplass, niet zomaar te veranderen wanneer de fysieke ruimte niet ook een verandering ondergaat. Een bepaalde betekenis van een bepaald fysiek landschap is dan ook niet eenvoudig te veranderen en hangt bovendien nauw samen met het ruimtegebruik.

Uit mijn theoretische verkenningen van ruimtelijke producties is al gebleken dat de ruimte van de *representational spaces* het domein is waar veranderingen van betekenissen kunnen plaatsvinden. Recreatieve activiteiten die afwijken van het dominante ruimtegebruik kunnen nieuwe concepten met betrekking tot de betekenissen van de ruimte veroorzaken en daarmee ook een heel nieuwe ruimte scheppen.

Representational spaces hebben mijns inziens bovendien een belangrijke rol als het gaat om specifieke ruimte voor recreatie. Recreatie gaat immers over vrije tijd en daarmee – zeker in deze veronderstelde belevenismaatschappij – over ruimte die vraagt om een bepaalde mate van vrijheid, onvoorspelbaarheid en ongeplandheid. *Representational spaces* zouden hierbij kunnen worden opgevat als recreatieve ruimtelijke activiteiten die spontaan en niet door een van boven opgelegde orde ontstaan. Hierin zit echter ook meteen het belangrijkste probleem voor ruimtelijke planners en ontwikkelaars als het gaat om deze recreatieve ruimte.

Het belang van het ‘verhaal’ ten nadele van het plan is een manier waarop hierop wordt ingespeeld. Echter, uit met name de analyse van Park Lingezegen blijkt dat het plan of

ontwerp dat moet leiden tot een nieuwe ruimtelijke inrichting nog minstens zo belangrijk wordt geacht. Misschien kan er zelfs worden gesteld dat de (fysieke) ruimte in de aanloop naar een ruimtelijk ontwerp de prioriteit krijgt boven de (culturele) betekenissen. Maar tegelijkertijd bestaat er wel degelijk het idee dat een ruimte pas echt kan gaan 'leven' als deze een waardevolle betekenis heeft voor de bezoekers. Blijkbaar 'missen' mensen iets in een ruimte waar ze geen betekenis aan kunnen hangen. Is dat dan het belevenisaspect waar zo veelvuldig over wordt gepubliceerd? In principe komen alle elementen die betrekking hebben op het gebied in kwestie in aanmerking om bij te dragen aan een bepaalde betekenisvorming. Het lijkt dan ook eerder iets te zijn dat ontstaat, dan iets dat je kunt maken met behulp van een plan of een ontwerp. Manieren waarop desondanks wordt getracht om invloed uit te oefenen op betekenis- en identiteitsvorming lopen sterk uiteen, maar hebben vaak betrekking op een culturele dimensie, zoals bij de inzet van kunstenaars of de nadruk op cultuurhistorie.

7.3 Recreatieve belevenissen in de postmoderne ruimte: een onmogelijke planningsopgave?

Zowel de theoretische concepten over de 'productie van ruimte' als de 'belevenismaatschappij' veronderstellen een bepaalde problematiek die in het samenspel van deze twee elementen – namelijk in het ontwerpen van recreatieve ruimte – alleen maar wordt versterkt.

Het idee dat ruimteconstructies plaatsvinden in een wederzijdse beïnvloeding van drie ruimtelijke dimensies en dat er bovendien geen universele ruimtelijke taal bestaat, maar dat deze altijd samenhangt met de sociaal-culturele context, past mijns inziens binnen postmoderne concepten over de ruimte. De vraag of constructies van ruimte in 'deze tijd' anders zijn dan vijftig jaar geleden en of de postmoderne ruimte daarmee 'iets nieuws' is, behoort tot een andere discussie en zal ik hier dan ook laten voor wat zij is. Wat volgens mij wel 'nieuw' is, is de erkenning van de complexiteit van ruimtelijke constructies in theorie en voor een belangrijk deel ook in de ruimtelijke planning. We erkennen dat niet alles in de vorm van een eenduidige oorzaak-gevolg relatie valt te vatten en de daarmee gepaard gaande problematiek met betrekking tot maakbaarheid en planbaarheid.

De tweede verzameling theoretische inzichten – de recreatieve (maatschappelijke) ontwikkelingen – herbergen naar mijn idee dezelfde soorten problemen. Zoals er wordt gesproken over de postmoderne ruimte, kan hier ook sprake zijn van postmoderne recreatie. Het belang van belevenissen, individuele ervaringen, informeel ruimtegebruik en verschillende elkaar tegensprekende beelden over natuur en landschap wijzen op de meerduidigheid en daarmee onvoorspelbaarheid van verschillende vormen van recreatie. Recreatief gedrag wordt hiermee ook moeilijk stuurbaar en vraagt wellicht ook juist om zo weinig mogelijk sturing.

De vele ruimtelijke ontwikkelingsprojecten wijzen er echter op dat men er in Nederland niet voor terugdeinst om ondanks de veronderstelde problematiek met betrekking tot deze planning ruimte voor recreatie te 'maken'. Maar hoe kan ruimte voor recreatie gepland worden, als zowel de ruimte op zichzelf als recreatieve activiteiten zo moeilijk te sturen zijn? Vanuit mijn analyse van de projecten Krabbepas en Park Lingezegen kan ik hier

concluderen dat er globaal twee concepten zijn gebruikt om tegenwicht te bieden aan deze problematiek:

- Het betrekken van kunst en cultuur bij de ruimtelijke inrichting, en
- het kiezen voor een meer procesgerichte aanpak tegenover het vaststellen van een ruimtelijk eindbeeld.

Het eerste is te verklaren vanuit het besef dat betekenissen en identiteiten nu eenmaal niet alleen vanuit de fysieke omgeving ontstaan. Zowel hedendaagse kunst als cultuurhistorische elementen zouden bij kunnen dragen aan een grotere verbeeldingswaarde, zeker wanneer het gaat om een ruimte die als het ware uit het niets moet ontstaan en daarmee geen eigen geschiedenis en culturele betekenis heeft.

Het tweede heeft denk ik voornamelijk te maken met het idee dat landschappen en gebieden die worden gezien als waardevol en betekenisrijk vaak zijn ontstaan vanuit een bepaald gebruik, zoals dat het geval is bij de agrarische cultuurlandschappen. Door niet te kiezen voor een ruimtelijk ontwerp dat het beeld voor de toekomst vastlegt en daarmee in feite een vertaling van de ideeën van bestuurders is, maar voor een proces waarin de ruimte langzaam vorm kan krijgen, zou een ruimte meer betekenis kunnen krijgen voor het recreatieve gebruik.

Dergelijke voorstellen zijn echter gemakkelijk gemaakt en dienen niet te worden opgehemeld als dé oplossing voor de planningsproblematiek. Het sturingsprobleem blijft aanwezig en er dienen altijd bepaalde keuzen te worden gemaakt die onvermijdelijk in tegenspraak zijn met andere belangen. Bovendien blijft het de vraag hoe ver we willen gaan in het plannen en beheersen van ruimtelijk gedrag.

In Park Lingezen lijkt de keuze in eerste instantie niet te zijn gevallen op een procesgerichte aanpak. Er lijkt een soort middenweg te zijn gekozen waarbij een bepaalde recreatieve doelstelling wel een ruimtelijke vertaling heeft gekregen, maar de specifieke invulling in de tijd kan groeien. De vraag is of dit een 'probleem' is, als het gebied uiteindelijk zijn recreatieve doelstellingen vervult. Hetzelfde geldt voor de Krabbeplass, waar weliswaar gezocht wordt naar nieuwe betekenissen en nieuw gebruik, maar waar de vraag naar nieuw gebruik niet kan worden onderstreept vanuit de dagelijkse praktijk. Er wordt immers veelvuldig gerecreëerd. Bovendien: belevenissen zijn dan wel individueel en onvoorspelbaar, ze worden blijkbaar ook gevonden in de 'illusie van echtheid'. Veronderstelt dat niet weer een bepaalde maakbaarheid van ruimte voor recreatieve belevenissen?

Hoofdstuk 8

CONCLUSIES

“Recreatie is zo’n vanzelfsprekend onderdeel van het alledaagse leven, dat mensen verwonderd opkijken als je zegt dat ook daar beleid voor wordt gemaakt. Dat het strand in Nederland bijna geheel vrij toegankelijk is, net als het overgrote deel van het Nederlandse bos, is echter niet vanzelfsprekend. Het is evenmin vanzelfsprekend, dat er een uitgebreid net van fietspaden in Nederland ligt. Recreatie raakt iedereen, maar niet iedereen voelt zich geroepen zich in te spannen om de recreatie van en voor iedereen mogelijk te maken”.

Mr. J.M.P.H. van der Zijden¹⁸

De zoektocht naar nieuwe betekenissen en gebruiksmogelijkheden voor recreatiegebied de Krabbeplas heeft bij mij een aantal kritische vragen opgeroepen met betrekking tot de planbaarheid en nut en noodzaak van dergelijke projecten. Projecten waarbij het plannen en beheersbaar maken van de recreatieve ruimte – de ruimte van de vrijetijd – centraal staat. Hoe plan je met andere woorden het onvoorspelbare en spontane en moet je dat eigenlijk wel willen?

Om dit vraagstuk op een kritische manier te benaderen heb ik een analyse gemaakt van twee projecten waarin de constructie van ruimte voor recreatie centraal staat. De Krabbeplas, waarin het zoeken van nieuwe betekenissen voor een bestaand recreatiegebied wordt nagestreefd, is hiermee aangevuld met Park Lingezegen, een toekomstig landschapspark waarbij de recreatieve ruimte nog letterlijk geproduceerd moet worden. Zowel inzichten in (maatschappelijke) ontwikkelingen in de recreatieve ruimte als theoretische concepten met betrekking tot ruimtelijke constructies hebben hiervoor als leidraad gediend.

Het onderwerp van mijn onderzoek – de recreatieve ruimte – verschilt van andere 'functionele' ruimtes in het feit dat recreatieve waarden en betekenissen van de ruimte grotendeels kunnen voortkomen vanuit dominante beelden van natuur en landschap. Beelden die vaak niet zijn terug te voeren op een objectief vast te stellen werkelijkheid, zoals 'echte natuur' of het 'authentieke platteland'. De recreatieve ruimte dient vaak als zijnde 'decor' en kan daarmee in principe iedere willekeurige (fysieke) vorm aannemen. Bij de recreatieve ruimte is de relatie tussen vorm en functie dan ook nog minder eenduidig dan bij andere ruimtes, en de recreatieve ruimte kan mijns inziens derhalve nog meer dan andere ruimtes worden bestempeld als een product of beter wellicht constructie van de mens.

Om de recreatieve ruimte als een constructie van de mens te beschouwen heb ik voor een belangrijk deel gebruik gemaakt van de drie ruimtelijke dimensies die Lefebvre onderscheidt in de sociale productie van de ruimte. De meerduidigheid van ruimtelijke betekenissen die hieruit naar voren komt, heeft naar mijn idee veel betrekking op de constructie van de recreatieve ruimte. Met name in het geval van Park Lingezegen dat zich

¹⁸ Voorwoord in Bosma, N. & T. de Vries (1997), *“Recreatieschets 2020”*, p. 3.

nog in de beginfase van 'productie' bevindt, blijken representaties een grote rol te spelen. Representaties zorgen hierbij voor het zichtbaar maken van een toekomstige ruimte, maar lijken hiermee ook conditionerend en beperkend voor toekomstige ontwikkelingen te werken. Het veranderen van betekenissen van een bestaande recreatieve ruimte – zoals in het geval van de Krabbeplas – daarentegen blijkt moeilijker, zeker wanneer de fysieke ruimte gehandhaafd blijft. Het concept van *representational spaces* of *thirdspace*, zou hier wellicht een rol in kunnen spelen. Hierin vindt immers alternatief (symbolisch) ruimtegebruik plaats, dat bestaande ruimtelijke concepten omver kan werpen en nieuwe betekenissen kan creëren. Maar in hoeverre is zo'n ruimte te plannen?

Bij de herdefiniëring van recreatiegebied de Krabbeplas spelen in feite twee zaken een rol:

1. Het project *Claim* waarbij door middel van kaveluitgifte wordt getracht de ruimte aan de (recreatieve) gebruikers (terug) te geven en daarmee een bepaalde vrijheid in (recreatief) ruimtegebruik te creëren, en
2. het onderzoeken van de mogelijke rol van kunst in het creëren van nieuwe (recreatieve) betekenissen.

In beide doelstellingen doet zich de vraag voor naar enerzijds meer vrijheid en minder orde, maar anderzijds op een beheersbare manier. Bovendien duidt het project op het idee dat de manier waarop de Krabbeplas eens is aangelegd – namelijk volgens functionele principes – niet meer voldoet aan de huidige recreatieve vraag.

Vanuit deze constatering is het dan ook aannemelijk dat de constructie van Park Lingezegen op een zichtbaar andere manier verloopt dan de toenmalige productie van de Krabbeplas. Uit mijn analyse blijkt vervolgens dat er inderdaad het idee heerst dat een recreatieve ruimte – het park – niet in één keer aangelegd moet worden, maar geleidelijk moet groeien. Het enerzijds construeren/producen van een nieuwe ruimte voor recreatie en het anderzijds openlaten van toekomstige ontwikkelingen blijken echter twee moeizaam te verenigen doelstellingen. Zeker in opmerkingen als *“dit past niet in het masterplan wat al is uitgezet”* (zie par. 6.2) en het feit dat mensen ‘zelf het landschap mogen inrichten’, terwijl de deelgebieden en de identiteiten van het park in feite al voorgekauwd zijn, wijzen op een bepaalde spanning. Een spanning die vergelijkbaar is met de tegenstelling van vrijheid – beheersbaarheid bij de Krabbeplas.

Deze analyse van de projecten Krabbeplas en Park Lingezegen heeft geleid tot de benoeming van een aantal problemen die gepaard gaan met de planning van de recreatieve ruimte. Een belangrijk probleem in de planning van dergelijke ruimte kan worden gevonden in de niet zelden paradoxale ideeën en beelden over natuur en authenticiteit. ‘Echte’ natuur is niet meer iets dat enkel en alleen zonder kunstmatige ingrepen kan worden verkregen; natuur kan worden gemaakt, maar dient tegelijkertijd de schijn van ongerepte natuur hoog te houden. Hetzelfde geldt voor het ‘authentieke’ platteland dat bestaat uit bepaalde beelden van idyllische boerderijen en koeien in de wei – een beeld dat oorspronkelijk is ontstaan vanuit fysieke beperkingen in de landbouw en dat nu kunstmatig in stand wordt gehouden vanuit recreatieve en cultuurhistorische waarden.

Recreatieve betekenissen van de ruimte blijken vaak niet terug te voeren op de oorsprong van diezelfde ruimte: het platteland als agrarische productieruimte, natuurgebieden die in feite het beste in stand worden gehouden zonder recreatief gebruik,

de Maasvlakte als toekomstig industriegebied en kanalen en andere wateren gegraven voor afwatering en scheepvaart. Dit blijkt ook uit het idee van *informeel ruimtegebruik*. Veel recreatieactiviteiten zijn niet gepland en vinden plaats in een ruimte die oorspronkelijk niet voor recreatieve doeleinden is aangelegd.

Parken en recreatieplassen zijn in feite de meest eenduidig voor recreatieve doeleinden aangelegde ruimtes. In de huidige maatschappij waarin alles geordend en gepland is en bovendien alles maakbaar lijkt, is recreatie echter meer dan een zondagse fietstocht naar de dichtstbijzijnde recreatieplas. Recreanten willen als het ware zo min mogelijk het gevoel hebben dat ze ook in hun vrije tijd gedisciplineerd worden en gaan op zoek naar andere belevingen dan in hun dagelijkse realiteit. Deze vraag naar vrijheid in de recreatieve ruimte is dan ook één van de belangrijkste problemen als het gaat om de constructie van deze ruimte.

Twee manieren waarop desondanks wordt getracht dergelijke recreatieve ruimteconstructies te bewerkstelligen zijn het betrekken van kunst en cultuur bij de ruimtelijke ontwikkeling en het kiezen van een proces boven een eindproduct. Kunst en cultuur kunnen hierbij zorgen voor andere – niet voor de hand liggende – beelden en betekenissen, terwijl een procesgerichte aanpak mogelijkheden openhoudt voor toekomstige andere recreatieve activiteiten.

Beide manieren benadrukken de rol van het recreatieve ruimtegebruik in de constructie van deze ruimte. Een rol die blijkbaar wel belangrijk is, maar die niet enkel en alleen door middel van een ruimtelijk ontwerp kan worden gepland. Echter, een belangrijke nuancering die hierbij dient te worden gemaakt is het feit dat bepaalde fysieke kwaliteiten van recreatieve ruimtes – zoals water, strand, bos, heuvels – uiteraard wel degelijk gepland kunnen worden. De recreatieve ruimte bestaat immers niet alleen uit paradoxale en individuele (natuur)beelden en betekenissen.

Het feit dat ik mij in dit onderzoek heb beperkt tot een tweetal casussen heeft mij de mogelijkheid verschaft deze twee projecten aan een uitgebreide en kritische beschouwing te onderwerpen, maar maakt het tegelijkertijd onmogelijk om een universeel antwoord te geven op de vraag in hoeverre de recreatieve ruimte te plannen is. Mijn conclusies bestaan dan ook veeleer uit een concretisering van het probleem en de inzichten uit mijn analyses kunnen hopelijk bijdragen aan en inspiratie bieden voor discussies over hoe om te gaan met constructies van recreatieve ruimtes. Wat zeggen deze bevindingen nu concluderend over de mogelijkheden en onmogelijkheden van recreatieve ruimteconstructies?

Allereerst is het mijns inziens van belang om te bepalen waar in een dergelijke constructie/productie van recreatieve ruimte de nadruk op dient te liggen: de fysieke ruimte, het gebruik of het beeld en immateriële betekenissen? Dit kan zijn ingegeven door de doelstelling van het project – vergelijk de Krabbepas waarbij het gaat om nieuwe (recreatieve) betekenissen en gebruiksmogelijkheden voor een bestaand gebied – maar dat betekent niet dat deze keuze voortkomt uit een gefundeerde probleemstelling. Als het gaat om de constructie van een geheel nieuwe recreatieve ruimte – zoals bij Park Lingezegen – bestaat bovendien het probleem dat uiteindelijk alle aspecten in onderling samenspel een belangrijke invloed uitoefenen op deze ruimte.

Uit de casusanalyses is gebleken dat in constructies van nieuwe recreatieve ruimte representaties een grote invloed hebben, terwijl het bij de herdefiniëring van de recreatieve ruimte gaat om de strijd tussen enerzijds het bestaande beeld dat in stand wordt gehouden door (recreatief) gebruik en de fysieke gesteldheid van het gebied en anderzijds de creatie van nieuwe betekenissen al dan niet door middel van de inzet van kunst. Tegelijkertijd kan de dominante rol van representaties bij nieuwe ruimteconstructies zorgen voor een beperkte vrijheid in toekomstig (recreatief) ruimtegebruik. Een belangrijke vraag in de mate van planbaarheid van recreatieve ruimte zou naar mijn mening dan ook moeten zijn op welke manier ruimtelijke representaties een bepaalde openheid en vrijheid kunnen benadrukken, waardoor deze representaties in plaats van beperkingen juist openingen bieden voor een bepaalde dynamiek in toekomstig ruimtegebruik. De Krabbeplas en Park Lingezegen geven nog geen pasklare antwoorden op deze vraag, maar wellicht dat de inzet van kunst en cultuur en een procesgerichte benadering meteen bij de ontwikkeling van representaties een grote rol kunnen spelen. De representaties dienen met andere woorden zelf op een creatieve manier tot stand te komen, waardoor zij minder het beeld van een ruimtelijk eindstadium vertegenwoordigen en dat vraagt wellicht ook om andere invullingen dan kaartbeelden.

Tot slot is het volgens mijn inzichten de moeite waard om eens kritisch te kijken naar de vraag in hoeverre het onderscheid tussen ruimte voor recreatie en ruimte voor andere functies (natuur, landbouw, wonen, werken) in de ruimtelijke ordening en planning nog wel zinvol is. Aangezien recreatie steeds meer tot uiting komt in onvoorspelbaar en informeel ruimtegebruik en ruimtes (met name het landelijk gebied) hun productieve functies steeds meer inruilen voor consumptieve belevenissen, lijkt recreatie immers niet meer gebonden aan een bepaalde ruimte. De recreatieve ruimte is daarmee overal en nergens en is afhankelijk van individuele (creatieve) belevingen. De productie van recreatieve ruimte krijgt hiermee een bepaalde tegenstrijdigheid en de kunstmatige manier waarop in de Krabbeplas op afgebakende stukken grond wordt getracht vrijheid in (recreatief) ruimtegebruik te creëren, lijkt evenmin de oplossing voor het probleem te zijn.

Ik wil dit onderzoek dan ook afsluiten met een oproep aan (ruimtelijke) wetenschappers, (landschaps)architecten, kunstenaars en alle andere mensen die op de één of andere manier betrokken zijn bij recreatieve, ruimtelijke vraagstukken, om op zoek te gaan naar andere ruimtelijke concepten waarin plaats is voor een recreatie die haar eigen ruimte creëert. Immers, als de (cultuurhistorisch) waardevolle landschappen een product van (agrarisch) ruimtegebruik zijn, waarom zou recreatief ruimtegebruik dan niet een eigen (waardevolle) ruimte kunnen produceren?

NAWOORD

Het afronden van een project brengt bij mij altijd gemengde gevoelens naar boven. Enerzijds de vreugde dat het met goed gevolg is afgesloten, doch anderzijds de vaak blijvende vraag of het niet beter had gekund. Zo ook deze Master Thesis. Uiteraard kun je van ieder onderzoeksproject een levenswerk maken en uiteindelijk nog niet tot het ultieme resultaat komen. Dit betekent echter niet dat het nutteloos is om achteraf te bekijken wat de volgende keer misschien anders kan.

Mede door het feit dat ik pas vrij laat in het jaar aan mijn stage kon beginnen en dat mijn stageopdracht zich gaandeweg in het proces ontwikkelde, werd ook het onderwerp van mijn thesis pas vrij laat duidelijk. Door de grote hoeveelheid interessen en het ontbreken van één duidelijk doel voor het begin van mijn stage, kwam ik in een traject terecht van het steeds opnieuw wijzigen en bijstellen van mijn onderzoeksdoel. Voor wat betreft de efficiëntie van het onderzoek zou het advies van Martin van der Velde om je eigen onderzoeksdoel zoveel mogelijk bij het stagebedrijf in te brengen waarschijnlijk de beste oplossing geweest zijn. De praktijk wijst echter uit dat dit niet altijd mogelijk is. Hoewel dit waarschijnlijk heeft bijgedragen aan enige vertraging in de uitvoering, ben ik ervan overtuigd dat ik veel heb geleerd over het afwegen van praktische tegenover interessante opties.

Naast het traject van inkaderen van het onderwerp – dat voornamelijk op mijzelf van toepassing is – kunnen er ook kanttekeningen worden gemaakt bij het inhoudelijke deel van mijn thesis. Zowel de keuzen voor de casussen als die voor de gebruikte literatuur zijn gebaseerd op mijn eigen inzichten en daarmee niet van een absolute waarde. Vooral de keuzen voor de Krabbepas en Park Lingezen zijn vrij arbitrair en wellicht ook te klein in aantallen om volledig onderbouwde antwoorden op mijn onderzoeksvragen te kunnen geven.

Deze ‘tekortkomingen’ doen echter niets af aan de grote hoeveelheid kennis die ik met dit project heb opgedaan. Het meest interessante en daarmee noemenswaardige aspect van deze kennisvergaring is voor mij de rol van kunst in de ruimtelijke ordening geweest. Een aspect dat in de praktijk weliswaar in veel verschillende projecten wordt toegepast, maar dat ik helaas – ondanks de specialisatie voor culturele- en politieke geografie – in mijn studie Sociale Geografie niet eerder ben tegengekomen.

LITERATUURLIJST

- AD/Rotterdams Dagblad (2005), *“Opnieuw dioxine bij boer in Lickebaert”*, 25 november, 2005.
- Baart, T., T. Metz & T. Ruimschotel (2000), *“Atlas van de verandering – Nederland herschikt”*, NAI Uitgevers, Rotterdam.
- Beckers, T. (1999), *“Het landschap als kijkgdoos”*. In: Kolen, J. & T. Lemaire (red.) (1999), *“Landschap in meervoud – Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw”*, uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht, p. 235–250.
- Bervaes, J.C.A.M., W. Kuindersma & J. Onderstal (2001), *“Rijksbufferzones: verleden, heden en toekomst”*, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen.
- Boomgaard, J. (2004), *“Kunst gevangen tussen authenticiteit en constructie”*. In: Boomgaard, J. (2004), *“Een jaar in het wild”*, Lectoraat Kunst en Publieke Ruimte, Amsterdam.
- Bosma, N. & T. de Vries (1997), *“Recreatieschets 2020”*, Directie Groene Ruimte en Recreatie, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag.
- Brinke, W. ten & C. de Jong (1999), *“Landschap, natuur en cultuur: gewijzigde verhoudingen in de twintigste eeuw”*. In: Kolen, J. & T. Lemaire (red.) (1999), *“Landschap in meervoud – Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw”*, uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht, p. 181–196.
- Brinkhuijsen, M., H. Horlings & F. Stroeken (2005), *“Rust, ruimte en recreatie – Het platteland als vrijetijdsbeleving”*. In: *Stedebouw en ruimtelijke ordening – tijdschrift voor ruimtelijke ontwikkeling en omgevingskwaliteit*, vol. 86 (2005), afl. 1, p. 55–61.
- Cusveller, S. & L. Melis (2006), *“Regionale identiteit – kunst en ruimtelijke planvorming”*, NAI Uitgevers, Rotterdam, SKOR, Amsterdam.
- Dagevos, J.C., e.a. (2000), *“Tussen nu en straks – trends en hun effecten op de groene ruimte”*, LEI, Den Haag.
- Dear, M. (1997), *“Postmodern Bloodlines”*. In: Benko, G.B. & U. Strohmayer (1997), *“Space & Social Theory – Interpreting Modernity and Postmodernity”*, Blackwell, Oxford, p. 49–71.
- Didden, E. (2003), *“Annex sensatie”*, SKOR, Amsterdam
- Dusseldorp, S.M.H. van & J.C.T. van Kempen (1985), *“Recreatie in Midden-Delfland – Vormgeving van een reconstructiegebied”*. In: *Plan*, vol. 9 (1985).

- Europese Commissie (2006)**, *“Staatssteun/Nederland – Groenfonds Midden-Delfland”*, Brussel.
- Ex, N. & J. Lengkeek (1996)**, *“Op zoek naar het echte”*. In: *Vrijetijdstudies*, vol. 14 (1996), afl. 1, p. 24–41.
- Feith, V.A. (2007)**, *“De vele gezichten van Park Lingezegen – uitwerking recreatief programma”*, verslag stageopdracht, Arnhem.
- Gemeente Midden-Delfland (2005)**, *“Gebiedsvisie Midden-Delfland® 2025”*, Gemeente Midden-Delfland.
- Genne, van F. (2006)**, *“Geen ordening maar identiteit”*. In: *Stedebouw en ruimtelijke ordening – tijdschrift voor ruimtelijke ontwikkeling en omgevingskwaliteit*, vol. 87 (2006), afl. 5, p. 4.
- Giezen, K. (1984)**, *“Midden-Delfland”*, Noordwijk.
- Gregory, G. (1994)**, *“Geographical Imaginations”*, MA: Blackwell, Cambridge.
- GZH (1999)**, *“Beheersplan Midden-Delfland West”*, Recreatieschap Midden-Delfland.
- Hajer, M. & A. Reijndorp (2001)**, *“Op zoek naar nieuw publiek domein – Analyse en strategie”*, NAI Uitgevers, Rotterdam.
- Harvey, D. (1990)**, *“The Condition of Postmodernity – An Enquiry into the Origins of Cultural Change”*, Blackwell, Cambridge.
- Hoekstra, J. e.a. (2006)**, *“Een park van format – Plantoelichting Park Over-Betuwe”*, H+N+S Landschapsarchitecten, Utrecht.
- Hogeschool Larenstein (2002)**, *“Advies inzake inrichting Park Over-Betuwe”*, Velp.
- H+N+S Landschapsarchitecten (2002)**, *“Park Over-Betuwe – Natuur, recreatie en landbouw in het knooppunt Arnhem-Nijmegen”*, Utrecht.
- Johnston, R.J. e.a. (2000)**, *“The Dictionary of Human Geography”*, Blackwell Publishers, Malden, MA.
- Jonkhof, J.F. & M. van Winsum-Westra (2003)**, *“‘Het lijkt hier wel buitenland’ – quick-scan van ontwikkelingen in recreatie en toerisme”*, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen.
- Kampen, M. van & E. Klerkx (2006)**, *“Kunstprogramma Park Lingezegen – Presentatie en beoordeling van acht projectvoorstellen”*, SKOR, Amsterdam.

- Kofman, E. & E. Lebas (1996)**, *“Lost in transposition – Time, space and the city”*. In: Lefebvre, H. (1996): *“Writing on Cities”*, Blackwell, Oxford, p. 3–60.
- Lampert, M.A. (1997)**, *“Authenticiteit: een visie op vrijetijd”*. In: *Vrijetijdstudies*, vol. 15 (1997), afl. 2, p. 15–25.
- Lefebvre, H. (1991)**, *“The production of space”*, Blackwell, Oxford.
- Litjens, G. e.a. (2006)**, *“Een nieuwe rivier in park Lingezeegen – Toelichting op twee visualisaties van de Linge als drager van het park Lingezeegen”*, Bureau Stroming bv, Nijmegen.
- Lörzing, H. (1984)**, *“Kunst in Midden-Delfland; voortzetting van een traditie”*. In: *Delflands Diep*, dec. (1984), afl. 5/6, bijlage 2.
- Lörzing, H. (1986)**, *“Landschapskunst kunstlandschap”*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Metz, T. (2002)**, *“Pret! – leisure en landschap”*, NAI Uitgevers, Rotterdam.
- Ministeries van OC&W, VROM, V&W en LNV (2001)**, *“Architectuurbeleid 2001–2004 – Ontwerpen aan Nederland – Samenvatting”*, Sdu, Den Haag.
- Mommaas, J.T. (2003)**, *“Vrije tijd in een tijdperk van overvloed”*, Dutch University Press, Amsterdam.
- Mommaas, H., M. van den Heuvel & W. Knulst (2000)**, *“De vrijetijdsindustrie in stad en land – een studie naar de markt van belevenissen”*, Sdu Uitgevers, Den Haag.
- Peperkamp, M. (2004)**, *“Karavaan van verbeelding – ontwerpen in vrijetijdslandschappen”*, Nirov, Den Haag.
- Piët, S. (2003)**, *“De emotiemarkt – de toekomst van de beleveniseconomie”*, FT Prentice Hall Financial Times, Amsterdam.
- Pine, B.J. & J.H. Gilmore (1999)**, *“The Experience Economy – Work is Theatre & Every Business a Stage”*, Harvard Business School Press, Boston.
- Pols, L. e.a. (2005)**, *“Waar de landbouw verdwijnt – Het Nederlandse cultuurland in beweging”*, NAI Uitgevers, Rotterdam, Ruimtelijk Planbureau, Den Haag.
- Projectteam Park Over-Betuwe (2005)**, *“Park Over-Betuwe – Programma – Notitie voor stuurgroep 9 december 2005”*, Arnhem.
- Provincie Gelderland (2004)**, *“Stand van zaken Regionaal Park Over-Betuwe”*, PS2004–841.

- Reconstructiecommissie Midden-Delfland (1986)**, *“Ontwerp-plan ex artikel 40 reconstructiewet Midden-Delfland voor het deelgebied “Lickebaert”, gelegen in de gemeenten Vlaardingen, Maassluis en Maasland (ca. 1.185 ha)”*, Landinrichtingsdienst, Utrecht.
- Roos-Klein Lankhorst, J. e.a. (2005)**, *“BelevingsGIS versie 2 – Waardering van het Nederlandse landschap door de bevolking op kaart”*, Alterra, Wageningen.
- Schulze, G. (2000)**, *“Die Erlebnis-Gesellschaft – Kultursoziologie der Gegenwart”*, New York, Frankfurt/Main.
- Schwartz, I. (2003)**, *“Informeel gebruik van stad en landschap”*. In: Melis, L. (red), *“Kunst in het veranderende landschap”*, SKOR, Amsterdam.
- Shields, R. (1991)**, *“Places on the Margin – Alternative geographies of modernity”*, Routledge, Londen.
- Soja, E.W. (1985)**, *“The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation”*. In: Gregory, D. & J. Urry (eds.) (1985), *“Social relations and spatial structures”*, MacMillan, Londen.
- Soja, E.W. (1989)**, *“Postmodern geographies – the reassertion of space in critical social theory”*, Verso, Londen.
- Soja, E. (1997)**, *“Planning in/for Postmodernity”*. In: Benko, G.B. & U. Strohmayr (1997), *“Space & Social Theory – Interpreting Modernity and Postmodernity”*, Blackwell, Oxford, p. 236–249.
- Sponselee, M. & L. Jans (2005)**, *“Re-creatie”*, Nieuwe Brabantse Kunst Stichting, Breda.
- Stadsregio Arnhem Nijmegen (2006)**, *“Regionaal Plan 2005–2020 – Werken aan een aantrekkelijke en concurrerende stadsregio in Noordwest Europa”*, Nijmegen/Amsterdam.
- Stuurgroep Park Lingezegen (2007)**, *“Een park van formaat – Park Lingezegen naar realisatie”*, Communicatiebureau de Lynx, Wageningen.
- Stuurgroep Park Over-Betuwe (2006)**, *“Een park van formaat – Park Over-Betuwe naar realisatie”*, Communicatiebureau de Lynx, Wageningen.
- Unger, C. (2005)**, *“De natuur als pretpark”*. In: *Onverwacht Nederland*, vol. 8 (2005), afl. 4, p. 8–11.
- Urry, J. (1995)**, *“Consuming Places”*, Routledge, Londen.

Venhuizen, H. (2006), *“Limes – De toekomst van de geschiedenis”*, Bureau Venhuizen, Rotterdam.

Venhuizen, H. & M. Schuster (2006), *“urbaan glutamaat”*, Bureau Venhuizen, Rotterdam.

Venhuizen, H. & F. van Westrenen (2006), *“Van beeld naar proces – Een kunstwerk voor de Krabbeplas”*, Bureau Venhuizen, Rotterdam.

Vockestaert (2006), *“Betaling van groene diensten in Midden-Delfland – aanvraagperiode voorjaar 2006”*, Schipluiden.

Voigt, W. (1995), *“Standaardisering, oorlog en architectuur – Het werk van Ernst Neufert”*. In: *Archis – tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst*, (1995), afl. 10, p. 58–65.

Filosofische Expeditie Krabbeplas:

Benzakour, M. (2002), *“Een brief”*.

Dröge Wendel, Y. (2002), *“Case study Krabbeplas – Het Park van de Leegte”*.

Herngreen, R. (2003), *[zonder titel]*.

Horvers, T. (2002), *“Rotterdam 28/29/30 augustus 2002”*.

Jansen van Galen, J. (2002), *[zonder titel]*.

Wesemael, M. van (2002), *“Krabbeplas, een observatieverslag – Wat is de Krabbeplas”*.

Websites:

Cloin, C. (2006), *“Park Over-Betuwe – De plaats van de geschiedenis en het uiterlijk van de toekomst”*, Nijmegen.

<http://www.ruimteinlux.nl/verslagen/park-over-betuwe-de-plaats-van-de-geschiedenis-en-het-uiteerlijk-van-de-toekomst-deel1>

<http://www.ruimteinlux.nl/verslagen/park-over-betuwe-de-plaats-van-de-geschiedenis-en-het-uiteerlijk-van-de-toekomst-deel2>

Duewel, S. (2006)

IBA – Internationale Bauausstellung Emscher Park

<http://www.iba.nrw.de/main.htm>

GZH, denken en doen in recreatie en groen

"Recreatieschap Midden-Delfland"

<http://www.gzh.nl/gzh.html>

Kaarten en plattegronden van Midden-Delfland, Zuid-Holland, Nederland

"Midden-Delfland loodrecht"

<http://kaart.middendelfland.net/md2003/mdloodrecht.htm>

Kampf, R. & S. Toet (2003), *"Thesis: A treatment wetland used for polishing tertiary effluent from a sewage treatment plant: performance and processes"*.

Eversteekooog demonstration project – Thesis: A constructed wetland for wastewater treatment

<http://www.compris.nl/eco/thesis.php>

Metz, T. (2003), *"Het landschap als commodity"*. In: *"Verslag van de lezing Agritainment. De representatie van het landschap in de beleveniseconomie"*.

<http://www.skor.nl/article-887-nl.html>

Nederlands Architectuurinstituut

"Stad noch Land: De ruimtelijke ontordening van Nederland"

http://www.nai.nl/nl/agenda/activiteiten/stadnochland_nl.html

Park Lingezegen

<http://www.parklingezegen.nl/index.php>

Ru, N. de (2004), *"Leisure unLeashed – Informative essay on the conflict between functionalist planning and the undetermined activities of leisure"*.

Stichting Eindhoveneschool.net:

<http://eindhoveneschool.net/plugin/content/content.php?content.33>

Ruimte! in Lux

"Belgische toestanden: Hoe verder met de ruimtelijke inrichting van Nederland?"

<http://www.ruimteinlux.nl/agenda/belgische-toestanden-hoe-verder-met-de-ruimtelijke-inrichting-van-nederland>

Ruiter, J. (2006)

Weblog van de projectleider

<http://www.parklingezegen.nl/index.php?pagina=weblog>

Stichting Kunst en Openbare Ruimte (2005a), *"De Grote Beheershow"*.

<http://www.skor.nl/artefact-1497-nl.html>

Stichting Kunst en Openbare Ruimte (2005b), *"Case Study Krabbeplass"*.

<http://www.skor.nl/artefact-543-nl.html>

Van Dale Taalweb

Onlinewoordenboek

<http://www.vandale.nl/opzoeken/woordenboek/?zoekwoord=rivier>

Films/documentaires:

Bergman, S. (2005), *“Echter dan Echt”*, De Donderdag Documentaire, 23 juni 2005.

HENK – Een programma over hedendaagse kunst: *“De Grote Beheershow – een boeiend spektakel rondom het dagelijks onderhoud van recreatiegebied Krabbeplas in Vlaardingen”*, Antenne Rotterdam, 2 december 2005.

Interviews:

Kuypers, V.H.M., Senior Onderzoeker Stedelijke Vernieuwing, Alterra Centrum Landschap, 30 oktober 2006, Wageningen.

Béguin, G., Adviseur Ruimte, Stadsregio Arnhem Nijmegen, 22 maart 2007, Nijmegen.

Klerkx, E., Deelprojectleider Masterplan Park Lingezegen, Provincie Gelderland, 27 maart 2007, Arnhem.

Onderzoeksstage:

Bureau Venhuizen, Rotterdam, 14/08/06–13/11/06.

Softwareprogramma:

GoogleEarth 4.0.2737 – 31 januari 2007

BIJLAGE: “A GRID OF SPATIAL PRACTICES”

	Accessibility and distanciation	Appropriation and use of space	Domination and control of space	Production of space
Material spatial practices (experience)	flows of goods, money, people labour power, information, etc.; transport and communications systems; market and urban hierarchies; agglomeration	land uses and built environments; social spaces and other ‘turf’ designations; social networks of communication and mutual aid	private property in land; state and administrative divisions of space; exclusive communities and neighbourhoods; exclusionary zoning and other forms of social control (policing and surveillance)	production of physical infrastructures (transport and communications; built environments; land clearance, etc.); territorial organization of social infrastructures (formal and informal)
Representations of space (perception)	social, psychological and physical measures of distance; map- making; theories of the ‘friction of distance’ (principle of least effort, social physics, range of a good, central place and other forms of location theory)	personal space; mental maps of occupied space; spatial hierarchies; symbolic representation of spaces; spatial ‘discourses’	forbidden spaces; ‘territorial imperatives’; community; regional culture; nationalism; geopolitics; hierarchies	new systems of mapping, visual representation, communication, etc.; new artistic and architectural ‘discourses’; semiotics
Spaces of representation (imagination)	attraction/repulsion; distance/desire; access/denial; transcendence ‘medium is the message’	familiarity; hearth and home; open places; places of popular spectacle (streets, squares, markets); iconography and graffiti; advertising	unfamiliarity; spaces of fear; property and possession; monumentality and constructed spaces of ritual; symbolic barriers and symbolic capital; construction of ‘tradition’; spaces of repression	utopian plans; imaginary landscapes; science fiction ontologies and space; artists’ sketches; mythologies of space and place; poetics of space, spaces of desire

Tabel B.1: A ‘grid’ of spatial practices

Bron: Harvey, D. (1990), *“The Condition of Postmodernity”*, p. 220–221.